

Valentijn ende Oursson

Willem Kuiper

Abstract – It is hard to understand why a French romance that was printed in 1489, soon thereafter translated into English, German and Dutch, and reprinted during the 16th, the 17th and the 18th centuries, is so neglected by yesterday's and today's readers and philologists. There is no modern edition of the French source nor the Dutch translation. A survey of the publishers of the Dutch translation and the way they treated the text is also lacking. With the goal of incorporating the proper names of Valentijn ende Oursson into the Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten (REMLT) I started with an 18th-century printed copy of Valentyn en Oursson and compared that with a facsimile edition of Valentin et Orson, printed by Yves Girardon at Troyes ca. 1660. I fell in love with the story and searched for older copies, both in French and Dutch, and found them: Maillet, Lyon 1489, Jan Jacobsz. Bouman, Amsterdam 1657 and Verdussen, Antwerp s.d. There are no 16th-century Dutch copies left, not, as one might presume, because of the Index librorum prohibitorum, but more probably because they were literally read to pieces. This article describes how printers in France and the Netherlands dealt with this medieval romance. The Dutch version probably dates to the first quarter of the 16th century, and thanks to Bouman 1657 we possess a copy of it which may be considered quite a trustworthy witness. Although de tempore it is not a medieval text, it certainly is one de facto.

Aanleiding

Omdat het *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten* (REMLT)¹ naar volledigheid streeft, worden ook romans geëxcerpeerd, waarvan weliswaar geen (laat-)middeleeuws exemplaar bewaard gebleven is, maar waarvan (voldoende) zeker is dat de tekst in kwestie vóór 1568 geschreven dan wel gedrukt werd en daarom (toch) tot het domein van de Middelnederlandse literatuur gerekend mag worden. Tot deze groep achterblijvers behoort de schone en wonderlijke *Historie van Valentijn ende Oursson*, een van oorsprong laat-middeleeuwse tekst, zoals bijna alle Middelnederlandse romans vertaald uit het Frans, waarvan (nog) geen moderne editie bestaat.²

Helaas bevond er zich geen microfilm of fotokopie van een representatief exemplaar van *Valentijn ende Oursson* in DOVO, het documentatie-apparaat dat Herman Pleij en Rob Resoort hebben opgebouwd bij hun onderzoek naar de Nederlandse laat-middeleeuwse volks- en triviaalliteratuur, en moest ik zelf op zoek naar een toegankelijk en (nog) leesbaar exemplaar. Na enig voorwerk viel

¹ <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/remltindex.htm>

² Diplomatische edities van representatieve exemplaren, een synoptische studie-editie en een kritische lees-editie zijn in bewerking.

mijn keuze op een laat-achttiende-eeuwse druk in de UBA Amsterdam.³ Op het eerste gezicht een bevreemdende keuze, maar ...

Indien mogelijk vond het exciperen van onuitgegeven teksten om meer dan één reden plaats binnen het onderwijs van de vakgroep c.q. leerstoelgroep Historische Nederlandse Letterkunde UvA. Geen betere introductie in de wereld van de Middelnederlandse literatuur dan het editeren van een bron. Bachelor-student Jacco Prantl was bereid om in het kader van zijn Bachelor-scriptie een diplomatische editie te bezorgen van een exemplaar van *Valentyn en Oursson*, dat, naar men denkt tussen 1770 en 1775, gedrukt werd te Amsterdam door de Erven van de Weduwe van Jacobus van Egmont. Het uitgekozen boek was goed geconserveerd, met zorg gedrukt en daarom vele malen leesbaarder dan vergelijkbare drukken, en mocht informeel digitaal gefotografeerd worden.⁴

Van UvA-collega Jelle Koopmans (Franse Letterkunde van de Middeleeuwen) kreeg ik in het beginstadium van de transcriptie van de Egmont-druk zijn (privé-)exemplaar van een (facsimile) reprint van een niet gedateerde *Valentin et Orson*, gedrukt door Yves Girardon, boekdrukker te Troyes, die zal dateren van omstreeks 1660 of (kort) daarna.⁵ Er bestaat namelijk evenmin een moderne editie van de Franse brontekst *Valentin et Orson*. Nauwkeurige vergelijking echter leerde dat de druk van de Erven van de Weduwe van Jacobus van Egmont in weerwil van haar ‘ouderdom’ toch een redelijk, zij het hier en daar wat ingekorte, getrouwe en betrouwbare vertaling / bewerking was van de Franse *Valentin et Orson*, zoals bewaard gebleven in die eveneens nogal jonge druk.⁶ Literair-historisch een verre van ideale uitgangspositie: geen Franse en geen Middelnederlandse eerste druk, maar onder de gegeven omstandigheden acceptabel voor het exciperen van de tekst op eigennamen, immers: [...] *daert glat es moet men gliden, Ende sometijt met pinen staen, Na dien dat daventuren gaen.*⁷

Kennismaking

Eenmaal begonnen met lezen kostte het mij weinig tijd om te beseffen dat *Valentyn en Oursson* tot de hoogtepunten van de laat-middeleeuwse avonturenromans

³ Een Schoone en Wonderlyke HISTORIE VAN VALENTYN EN OURSSON, De twee Eedele vroomme Ridders, Zoonen van den Moogende Keizer van *Grieken* en Neeven van den Eedelen Koning *Pepyn*, toen ter tyd Koning van *Vrankryk*. Uit het Frans in 't Neederduits overgezet: Van Nieuws overzien en verbeterd, met eenige Schoone Figuren. TE AMSTERDAM, Gedrukt by de Erven de Wed. JACOBUS VAN EGMONT; Op de Reguliers Bree-Straat. Ex. UBA UvA, sign. OTM: O 63-1314.

⁴ http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Egmont_facsimile.pdf

⁵ L'HISTOIRE DE VALENTIN ET ORSON[,] TRES PREUX, TRES NOBLES, ET TRES VAILLANS Chevaliers, fils de l'Empereur de Grece, & neveux du tres-vaillant, & tres-Chrestien Roy de France, Pepin. Contenant plusieurs, & diuerses matieres, comme vous pourrez voir cy apres. A TROYES Par YVES GIRARDON, Imprimeur & Marchand Libraire, demeurant en la Rue Nostre Dame.

⁶ http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Egmont_kritisch.pdf

⁷ *Die Queeste vanden Grale*, r. 1194-1196.

gerekend mag worden. Zelfs in een achttiende-eeuwse verpakking ademde de roman authentieke middeleeuwse verhaalkunst.

Zoals de titel al deed vermoeden is er sprake van verwantschap met een andere, oudere roman, *Valentijn ende Nameloos*.⁸ Deze tekst, die ook van oorsprong Frans is, moet ooit als chanson de geste gecirculeerd hebben onder de gereconstrueerde naam **Valentin et Sansnom*.⁹ Jammer genoeg is er van dit epos geen letter overgeleverd. Wel bleven er veertiende-eeuwse fragmenten van een Middelnederlandse vertaling / bewerking van dit chanson de geste bewaard.

Daarin wordt verhaald hoe Phyla, de zuster van koning Pepijn van Vranckrijk, ten huwelijk wordt gevraagd én gekregen door koning Crisostimos van Hongarijen. Daar aangekomen wordt zij verraden door haar boosaardige schoonmoeder en de valse bisschop van de koning, die tegen haar samenzweren. Als Phyla van een tweeling zonen bevalt, steelt haar schoonmoeder beide kinderen en geeft die mee aan een kindermisje om te worden gedood. Het kindermisje dat de pasgeboren kinderen liquideren moet, heeft onoverkomelijke gewetensbezwaren en weigert de kinderen eigenhandig te doden. De ene zoon wordt door haar in een mandje gelegd, te water gelaten, en door een prinses gevonden: Clarina, de dochter van koning Pepijn. De andere zoon wordt door het kindermisje in het bos achtergelaten, waar hij gevonden en geadopteerd wordt door een wolvin en in het wild opgroeit.¹⁰ Phyla tenslotte wordt er valselyk van beschuldigd haar kinderen te hebben gedood en verstoten.

Deze Middelnederlandse vertaling / bewerking raakte via de Hanze in Hamburg verzeild, werd daar in het Niederdeutsch ‘umgedicht’ en bleef langs deze omweg als ‘compleet’ verhaal bewaard in onder andere het *Harteboek*.¹¹

In *Valentijn ende Oursson* heeft koning Pepijn een zuster geheten Belesante. Haar reputatie als een exemplarisch schone en wellevende jonkvrouw dringt zelfs door tot in Constantinopelen, waar keizer Alexander van Grieken besluit om naar Vranckrijk te reizen en haar hand te vragen. Koning Pepijn is blij verrast

⁸ A. Quack, ‘Valentijn & Nameloos’, *Van Aiol tot de Zwaanridder*. [...]. Nijmegen 1998, p. 338-340 [<http://www.vanatotzreeks.nl/lemma.php?letter=V&categorie=0&t=143>].

⁹ C.R., ‘Valentin et Orson’, *Dictionnaire des lettres françaises: Le Moyen Age*. Édition entièrement revue et mise à jour sous la direction de Genevieve Hasenohr et Michel Zink. [Paris 1992], p. 1471.

¹⁰ Een goede samenvatting van wat er daarna volgt, biedt: G. Kalff, ‘Valentijn en Nameloos’, *Middelnederlandsche epische fragmenten*. Groningen 1886, p. 204-219.

[http://www.dbnl.org/tekst/kalf003midd01_01/kalf003midd01_01_0012.php].

¹¹ *Valentin und Namelos*. Mittelniederdeutsch und Neuhochdeutsch. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Erika Langbroek und Annelies Roeleveld unter Mitarbeit von Arend Quak. Amsterdam enz. 1997; *Het Harteboek*. Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio. Diplomatische editie bezorgd door Erika Langbroek en Annelies Roeleveld; met medewerking van Ingrid Biesheuvel en met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst. Hilversum 2001.

Deze Niederdeutsche Umdichtung werd op haar beurt in het Zweeds bewerkt:

<http://spraakbanken.gu.se/ktxt/namloes.html>, gevonden via:

<http://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/AnonymousClassics2004.pdf>

en stemt graag toe. De vreugde echter is van korte duur. In Constantinopelen wordt Belesante onuitgelokt het hof gemaakt door een vertrouweling van de keizer, en als zij hem resoluut weigert, beschuldigt deze valse ridder haar bij de keizer van overspel en samenzwering tegen zijn leven. De lichtgelovige keizer gelooft zijn vertrouweling, mishandelt zijn vrouw, beschuldigt haar van hoererij en verraad, en hij zou haar gedood hebben ware zij niet de zuster van koning Pepijn. Maar er is nóg een bezwaar: Belesante blijkt zwanger. Uiteindelijk besluit de keizer haar te verbannen en stuurt haar, slechts vergezeld van haar trouwe schildknaap Blandemijn, de stad en zijn land uit. Belesante reist incognito richting Vranckrijck, naar Parijs, maar zo ver komt zij niet. In het bos van Orleans bevalt zij van een tweeling zonen. Er is niemand om haar bij de bevalling bij te staan. Belesante had kort daarvoor Blandemijn eropuit gestuurd om een of meer vroedvrouwen te vinden om haar te helpen bij de verlossing. Direct na de bevalling verschijnt er een beer die een van de kinderen meeneemt naar zijn hol om aan zijn jongen te voeren. Belesante achtervolgt de beer op handen en voeten, totdat zij uitgeput en bewusteloos neervalt. Ondertussen wordt het kind dat zij achterliet gevonden door koning Pepijn, die inmiddels Blandemijn is tegengekomen en van hem gehoord heeft dat Belesante van het hof van de keizer verdreven is. In plaats van het voor zijn zuster op te nemen gelooft ook Pepijn de beschuldiging en bedreigt hij zijn zuster met de dood. Het gevonden kind vertrouwt hij toe aan een ridder die Valentijn heet, en die noemt de vondeling naar zichzelf. Het andere kind wordt niet opgegeten, maar als een speelkameraadje door de kleine beren verwelkomd, en daarom als een pleegkind door de beer grootgebracht. Hij zal opgroeien als Oursson, dat is kleine beer dan wel berenzoon, alias de Wildeman. Door het drinken van berenmelk raakt Oursson zwaar behaard, en dankzij het rauwe vlees dat hij eet, wordt hij bijzonder agressief. Tegen de tijd dat hij vijftien jaar oud is, kan geen dier of mens zich in het bos begeven zonder gevaar voor eigen leven.

Tezelfdertijd is Valentijn door zijn pleegvader teruggegeven aan zijn peetvader koning Pepijn, die hem als een zoon in zijn huis opneemt en geen enkel bezwaar heeft tegen Valentijns omgang met zijn dochter Englentijne. Dit alles tot ziekelijke jaloezie van Hanefroy en Hendrick, Pepijns zonen uit een eerdere verhouding. Zij dagen Valentijn, die diepe indruk maakt tijdens een militaire expeditie naar Rome om de paus uit de brand te helpen, uit om het tegen de Wildeman op te nemen, nadat een eerdere poging onder aanvoering van koning Pepijn zelf zonder resultaat bleef. Valentijn accepteert deze zelfmoordmissie en slaagt er met kracht en overreding in om de Wildeman tot overgave te bewegen. Vervolgens lijnt hij hem aan en neemt hem mee naar het hof. Onderweg wil hij overnachten in een dorp, maar zodra de bewoners de Wildeman gewaar worden, sluiten zij vensters en deuren en vluchten hun huizen in. Hierna volgen nog wat kolderieke scènes die mede worden gevoed door het gegeven dat Oursson (nog) niet kan spreken en alle communicatie via gebarentaal plaats vindt.

De komst van de Wildeman Oursson aan het hof is olie op het vuur van de haat van Hanefroy en Hendrick. Een poging om Valentijn te doden in de kamer van hun zuster Englentijne, die door hen tot verboden gebied voor Valentijn verklaard was, mislukt, mede dankzij Oursson. Valentijn besluit nu het hof te verlaten, ook omdat hij gehoord heeft dat in het hertogdom Aquitanie een Groene Ridder de prinses Fezonne zeer tegen haar zin tot vrouw wil nemen. Hij zegt niet eerder te zullen terugkeren voordat hij weet wie zijn vader en moeder zijn. Een goudkleurig kruis op zijn schouders geeft hem goede hoop. Onderweg worden Valentijn en Oursson op bestelling overvallen door een roversbende onder leiding van Gringaert, een volle neef van Hanefroy en Hendrick. Valentijn wordt gevangen genomen en in een kerker opgesloten. Oursson echter ontkomt, keert terug naar het hof en herkent daar de verrader Gringaert die rapport kwam uitbrengen aan zijn neven. Oursson valt Gringaert aan en mishandelt hem zwaar. Toch wil Pepijn hem niet laten ophangen of verdrinken, omdat hij een geldige reden vermoedt voor het gedrag van de Wildeman. Het komt tot een geïmproviseerd tweegevecht, waarin Gringaert door Oursson gedwongen wordt aan Pepijn de verraderlijke samenzwering te bekennen, waarna hij opgehangen wordt. Oursson brengt Pepijn naar het kasteel waar Valentijn gevangen wordt gehouden. Het kasteel wordt bestormd en snel ingenomen, Valentijn wordt bevrijd en alle verraders (behalve Hanefroy en Hendrick, want die kunnen niet gemist worden in het vervolg van de roman) worden in het bos aan een boom opgehangen. Hierna zetten Valentijn en Oursson hun reis naar Aquitanie voort en slaat de roman een nieuwe, lange en kronkelige weg in, die hier, ook in verband met de lengte, niet naverteld kan worden.

Genre

Valentin et Orson laat zich niet in één genre classificeren. De roman begint als een chanson de geste en eindigt als een heiligenleven. Daartussen treft men weer andere (sub)genres aan. Iemand heeft daar ooit ‘roman des aventures’ voor bedacht, al wordt dat etiket meestal op jongere historische romans geplakt.¹² Feit is dat de roman ‘avontuurlijk’ is alsook dat het ‘avontuur’ alias ‘fortune’ een belangrijke rol speelt.¹³

Wie belezen is in de middeleeuwse epiek kan zijn hart ophalen. Voortdurend herken je verhaalelementen. De manier waarop beschreven wordt hoe de dorpingen reageren als zij Valentijn met de Wildeman Oursson zien aankomen

¹² http://fr.wikipedia.org/wiki/Roman_d'aventures

¹³ Opvallend is dat de vertaler ‘fortune’ soms personifieert, terwijl dat in de Franse brontekst nimmer het geval is.

doet denken aan de manier waarop de veerlieden reageren op de komst van de zwarte ridder Moriaen.¹⁴

De confrontatie tussen de nog ‘wilde’ Orson en de kok van koning Pepijn heeft veel weg van een vergelijkbare passage in *Vanden bere Wisselan*.¹⁵

De relatie tussen Englentijne, de dochter van koning Pepijn, en Valentijn vertoont, meer nog in het Frans dan in het Nederlands, overeenkomst met die van Esmoreit en Damiet in de *Esmoreit*.

Het tweegevecht tussen de nog sprakeloze Oursson en Gringaert lijkt sprekend op dat tussen Macharijs en de hond van Aubry in *Macaire* c.q. *Historie van Sibilla*, evenals de rol van Belesantes beschermer Blandemijn lijkt op die van Baroquel.

De manier waarop Belesante haar beide zonen verliest, is een dramatische variant op de Eustachius-legende, die in het Middelnederlands verwerkt is in de zogeheten *Roman van Iechemas*.

Het kruis tussen de schouders herinnert aan (onder andere) *Seghelijn van Jherusalem*.

Dit hergebruik van verhaalstof uit oudere teksten is overigens niet uniek voor *Valentijn ende Oursson*, je komt het ook in andere laat-middeleeuwse chansons de geste en prozaromans tegen, en niet te vergeten in onze eigen Abele Spelen.¹⁶

Een ‘autre monde’ sfeer is zichtbaar in: Als Valentijn en Oursson naar Aquitanie reizen dan doen zij dat om de Groene Ridder (le Verd Chevalier) te bevechten, die koning is van de Groene Berge (la Verde Montaigne).¹⁷ De Groene Ridder is een reus en de broer van Ferragus, een reus uit Portugal die Belesante en Blandemijn gevangen heeft genomen, maar hen desondanks uiterst hoffelijk behandelt en ook kan Belesante het uitstekend vinden met Ferragus’ echtgenote, wat weer doet denken aan de manier waarop de moeder van Blanchefloer omgaat met de Saraccense koningin in *Floris ende Blanchefloer*.¹⁸ De Groene Ridder heeft een magisch groen schild, gekregen van een fee, dat hij in een boom heeft hangen. Alleen degene die in staat is hem te verslaan kan dat groene schild uit de boom pakken. Alle tegenstanders die hij overwint hangt hij in diezelfde boom op. Terwijl Valentijn en Oursson de stad Aquitanie naderen stijgt hun aantal snel. Savary, de hertog van Aquitanie, heeft zijn beeldschone dochter Fezonne sa-

¹⁴ *Moriaen*, ed. H. van Buuren & M. Gysseling. Zutphen 1971, r. 2379-2437.

¹⁵ *Vanden bere Wisselan*, in: G. Kalff, *Middelnederlandsche epische fragmenten* [...]. Groningen 1886, p. 21-22.

¹⁶ Willem Kuiper, ‘Oorsprong, betekenis en functie van de eigennamen in de abele spelen *Esmoreit*, *Gloriant* en *Lanseloet van Denemerken*’, in: Hans van Dijk & Bart Ramakers [e.a.], *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, p. 98-110, 327-332.

¹⁷ In hoofdstuk 21 geeft le Verd Chevalier aan Valentin, die zegt samen met Orson naar Jherusalem te willen reizen, maar in opdracht van een engel Gods zijn moeder gaat opzoeken in het kasteel van Ferragu, een ring die de drager ervan beschermt tegen de dood door verdrinking en een vals vonnis.

¹⁸ *Floris ende Blanchefloer*, ed. P. Leendertz. Leiden 1912, r. 188-207.

men met de helft van zijn rijk uitgelooft als prijs voor de ridder die het succesvol opneemt tegen de Groene Ridder. Een kansloze onderneming echter. De Groene Ridder is net als zijn broer Ferragus, die door zijn naam en postuur doet denken aan de Saraceense reus uit de *Pseudo-Turpijn*, een forse gestalte, lompsterk en bovendien weet hij van de fee, die hem dat magische groene schild gegeven heeft, dat hij alleen maar overwonnen kan worden door een koningszoon die nooit vrouwenmelk (als zuigeling) gedronken had. En die bestaat niet, denkt de Groene Ridder. Alsof dit nog niet genoeg is, beschikt hij ook nog eens over een ampul met balsem van niemand minder dan Jezus zelf, wat de contemporaine lezer / luisteraar er indirect aan herinnert dat Jeruzalem nog altijd in handen van de Saracenen is. Elke wond wordt onmiddellijk genezen nadat hij met deze balsem gezalfd wordt. Doet ook weer denken aan *Seghelijn van Jherusalem*. Valentijn slaagt er niet in de Groene Ridder te overwinnen, maar hij kan zich wel met hem meten. Terwijl hij zich 's nachts realiseert dat hij te uitgeput en te gekwetst is om de strijd de volgende dag voort te zetten, krijgt hij een goddelijke ingeving: Oursson in zijn plaats laten strijden. Zo geschiedt en Oursson overwint de onoverwinnelijk geachte Groene Ridder bijna moeiteloos. Valentijn voorkomt dat hij hem doodt en de Groene Ridder, die zelf niemand spaarde, smeekt nu om zijn leven. Het is net alsof hij zich zo 'moest' gedragen, om aan te tonen dat Oursson gepredestineerd was; en dit woord wordt ook in de Franse brontekst gebruikt. Valentijn is bereid de Groene Ridder genade te schenken als deze het Christendom als het enige ware geloof accepteert. Hiertoe is de Groene Ridder bereid, wat weer aan *Fierabras* doet denken: de Alexandrijnse reus die zich bekeerde en een steunpilaar van de Christenen in de strijd tegen de Saracenen werd. De manier waarop de Groene Ridder alleen naar het hof van Pepijn gestuurd wordt en daar ontvangen is geheel in de stijl van de Arturroman.¹⁹

Een arturiaans intermezzo met een knipoog: Tijdens hun reis naar Aquitanie passeren Valentijn en Oursson onwetend een neef van hertog Savary van Aquitanie, die bekend staat als de Hoveerdige Ridder (le Chevalier Orgueilleux). Deze houdt er de gewoonte op na dat hij iedereen doodt die hem niet groet. Omdat Oursson (nog) niet kan praten, kan hij hem ook niet groeten. De Hoveerdige Ridder valt daarom Oursson aan, waarop Valentijn hem beleefd terechtwijst en hem erop attendeert dat Oursson niet kan praten. Nu richt de verontwaardiging van de Hoveerdige Ridder zich tegen Valentijn. Het komt tot een kort maar fataal handgemeen, waarna Valentijn tegen de dode ridder zegt: *soo salmen u leeren goede Heeren groeten* (« Je vous apprendray a gens saluer »).

Wat te denken van deze episode? Als Valentijn en zijn toverknecht Pacolet door een bos rijden, horen zij een vrouw roepen, wat door de lezer / luisteraar begrepen moet worden als dat iemand haar tracht te verkrachten. Als geconditioneerde lezer wil je niets liever dan dat Valentijn eropaf gaat zoals Walewein op

¹⁹ Nadat hij eerst gedoopt is en daarbij op verzoek van Valentijn als doopnaam Pepijn gekregen heeft.

de Rode Ridder afgang om de door hem ontvoerde jonkvrouw te ontzetten, maar die verwachtingshorizon wordt cru en komisch doorbroken door Valentijns knecht Pacolet, die het misbaar van de vrouw als mogelijk voorspel bagatelliseert en Valentijn dringend aanraadt zich er vooral niet mee te bemoeien: daar kan alleen maar ellende van komen. Gelukkig voor de vrouw in nood reageert Valentijn wél als ‘ridder’ en doodt hij in tweede instantie haar Saraceense belager, nadat hij in eerste instantie getracht heeft de aanrander verbaal te corrigeren. Maar door het meisje, wier vader de avond tevoren door deze Saraceen vermoord is op een manier die doet denken aan het begin van *Jourdain de Blaves*, aan haar lot over te laten en geen enkele nazorg te verlenen, relativeert en reduceert de verteller deze heldendaad tot praktisch een loos gebaar.

Tegen het einde van de roman *Valentijn ende Oursson* valt koning Artur van Bretagne Frankrijk binnen, omdat hij weet van horen zeggen dat koning Pepijn en zijn Twaalf Genooten in Jeruzalem gevangen gehouden worden. Hij valt het land binnen en wil zich met steun van de graaf van Monfort, de hertog van Berry, de graaf van Nemours en de graaf van Armignat meester maken van de kroon en Berthe tot vrouw nemen. Berthe vlucht naar Lyon, wat als een knipoog naar de lezers van Maillet mag worden uitgelegd. Maar de graaf van Anjou staat pal. Tot een veldslag komt het echter niet. Koning Artur wordt verraden door zijn Franse bondgenoten, ontvoerd uit zijn legerkamp, meegenomen naar het Chastellet van Parijs en daar op last van de inmiddels teruggekeerde koning Pepijn zonder enig ceremonieel onthoofd. Dit moet toch als parodie bedoeld en begrepen zijn? In *La mort le roi Artu* strijdt Artur in Frankrijk en tijdens zijn afwezigheid doet Mordret een greep naar de macht en naar koningin Genievre.

Nadat mijn belangstelling en liefde voor deze tekst gewekt was, heb ik tevergeefs op *Gallica* naar een oude(re) druk van *Valentin et Orson* gezocht dan die van Yves Girardon. Jelle Koopmans legde mij uit dat anonieme teksten – *Valentin et Orson* kent geen auteur – in Frankrijk weinig of geen status hebben en doorgaans als stiefkinderen behandeld worden. Maar met zijn hulp lukte het om in de Bibliothèque Nationale de France een pdf te bestellen van een exemplaar van de oudst bewaard gebleven druk van Jacques Maillet, Lyon 30 mei 1489, het enige volledige bewaard gebleven exemplaar.²⁰ Nadat wij de roman in de vorm van een goed leesbare pdf konden downloaden vanaf de BNF-site, was Koopmans van mening dat wij nu impliciet de plicht op ons genomen hadden een editie te bezorgen van deze beroemdste onuitgegeven tekst van de late (Franse) Middeleeuwen.

Het was geen schuldgevoel, maar dankbaarheid voor het intense plezier dat de Franse literatuur van de Middeleeuwen mij geschonken had, sinds ik daarmee met als katalysator de *Fergunt* kennis gemaakt had, dat mij ‘ja’ deed zeggen. Inmiddels had ik de druk van Yves Girardon integraal overgetikt, dus het col-

²⁰ BNF: R s Y2 82.

lationeren van Maillet naar Girardon om te zien wat er veranderd was, trok mij wel aan. Ik ben gek op varianten. Twee andere oude drukken uit Lyon, uit de ateliers van respectievelijk Jacques Arnollet, Lyon 24 april 1495, en Olivier Arnoullet, Lyon 7 mei 1526, hebben wij nog niet onder ogen gehad. Ook was Koopmans de gelukkige vinder van een door *Google Books* gedigitaliseerde druk van Jean Huguetaan, Lyon 1615, die bewaard wordt of werd in de Bibliotheca Regia Monacensis.²¹ Deze druk is heel behulpzaam om samen met die van Girardon knopen door te hakken bij het maken van een kritische editie van Maillet 1489 en bij het reconstrueren van die hypothetische vóór-versie.

De Franse drukken

De oudst bewaard gebleven druk is die van Maillet, Lyon 30 mei 1489. Het boek begint met een grote houtsnede en een inhoudsopgave van de 74 hoofdstukken die de tekst telt. Het is een groot en dik boek, met per bladzijde twee kolommen van 38 regels, 17 katernen van vier dubbelbladen, alles tezamen 136 bladen oftewel 272 bladzijden.²² De druk van Huguetaan telt 384 eenkolommige bladzijden met daarop 33 regels. De druk van Girardon is nog compacter en telt 88 bladen, dat zijn 176 bladzijden met twee kolommen van 45 regels.²³ Maillet en Huguetaan zijn met toepasselijke houtsneden verlucht, Huguetaan bevat geen enkele afbeelding.

Onderlinge vergelijking leidt tot de conclusie dat de tekst tussen 1489 en ca. 1660 inhoudelijk nauwelijks veranderd is. Het enige verschil is spelling en systematische en consequente bekorting. Girardon en Huguetaan bijvoorbeeld gebruiken de ampersand ‘&’ voor ‘et’. Het scheelt niet veel ruimte, maar toch. Ook schrijven zij woorden aaneen: ‘entre eulx’ wordt ‘entr’eux’. Scheelt ook niet veel, maar toch. De werkelijke inkorting vindt plaats door het schrappen van overtollig geachte woorden. Zo heet Pepin voluit: *le bon Roy Pepin de France*. Dit kan op alle mogelijke manieren ingekort worden: *le bon Roy Pepin*, *le Roy Pepin de France*, *le bon Roy* of *Pepin*. Idem ditto met Valentin. Die heet voluit: *le noble et vaillant chevalier Valentin*. Daar kan ook van alles van gemaakt worden: *le noble chevalier Valentin*, *le vaillant chevalier Valentin*, *le chevalier Valentin* of *Valentin*. De anonieme auteur van de ‘oertekst’ zegt zo’n beetje alles dubbel en soms zelfs driedubbel. Het is niet de manier waarop, maar *la mode et la maniere* of *en telle maniere et en telle facon*. Een zuinige herdrukker kan kiezen voor: *la mode* of *la*

²¹ Zoek naar “jean huguetan valentin orson”. De URL is bagger.

²² Zie hier bij wijze van specimen hoofdstuk 40, dat geciteerd wordt in Bijlage 2:
http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Maillet_1489_chap_40_fac.pdf

²³ Bij wijze van specimen het A-katern:
http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Girardon_facsimile.pdf

maniere of *la facon*, zonder de structuur of de inhoud van de zin geweld aan te doen. In beginsel kan voor elk bijvoeglijk naamwoord *bien*, *fort* of *moult* wegge laten worden, met als eindresultaat een compacter en dus betaalbaarder boek.

Krijg je oog voor deze werkwijze dan ontkom je er niet aan te veronderstellen dat er een redactie geweest moet zijn vóór Maillet 1489. Hoewel Huguetan en Girardon systematisch inkorten, bevatten beide drukken plus-woorden die zij onafhankelijk (van Maillet) uit hun bron zullen hebben overgenomen. Om (na het collationeren van 80% van Maillet 1489 en Girardon s.d.) één typerend voorbeeld uit talloos vele te geven: Maillet 1489 gebruikt (evenals Huguetan) in hoofdstuk 61 de plaatsbepaling *en hierusalem*, waar Girardon *dedans la cité de Hierusalem* afdrukt. Hier lijkt Maillet ingekort te hebben en niet Girardon, en dit fenomeen doet zich het vaakst voor in de laatste hoofdstukken, mogelijk veroorzaakt door een kopijvoorbereider die het zekere voor het onzekere nam om binnen het laatste katern te blijven. Zo te zien gaan Maillet, Huguetan en Girardon elk op hun eigen wijze terug op die verloren gegane hypothetische oerversie. Misschien dat de drukken van Jacques Arnollet en Olivier Arnoullet behulpzaam kunnen zijn bij het opstellen van een stemma.

De Nederlandse drukken

Wie Debaene raadpleegt over *Valentijn ende Oursson* komt niet veel te weten.²⁴ In ‘Bijlage II Prozaromans die waarschijnlijk na 1540 verschenen zijn’ wordt op p. 233 een pagina-groot facsimile van een titelpagina afgedrukt, waarvoor een exemplaar gebruikt is dat gedrukt werd door de Antwerpse boekdrukker Joseph Hendrik Heyliger, die vanaf 1792 in de Pauw op de Grootte Markt drukte.²⁵ Op p. 234 wordt een verwijzing van W. Seelmann naar een catalogus vermeld, waarin een exemplaar beschreven staat, dat in 1640 in Rotterdam gedrukt zou zijn. Een oudere druk is niet bekend. Als jongere drukken worden vermeld: Michiel de Groot, Amsterdam ca. 1670 en Severin Gron, Campen. Dat is alles. Waarom *Valentijn ende Oursson* vermoedelijk pas na 1540 gedrukt zou zijn, wordt niet anders beargumenteerd dan dat het oudst bewaard gebleven exemplaar van 1640 dateert en dat de roman in de vroege zeventiende eeuw op censuurlijsten voorkomt.²⁶

²⁴ Luc. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antwerpen 1951, p. 233-234

[http://www.dbnl.org/tekst/deba001nede01_01/deba001nede01_01_0063.php]. Meer informatie biedt *De Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde*, door L.Ph.C. van den Bergh, Amsterdam 1837, p. 6-9.

²⁵ <http://www.archive.org/stream/deboekdrukkersb00olthgoog#page/n57/mode/1up>

²⁶ Debaene, *De Nederlandse volksboeken*, p. 211.

De *Short Title Catalogue Netherlands (STCN)*²⁷ vermeldt 31 drukken, maar er moeten er meer zijn. De oudst vermelde is die van de (erven van de) weduwe van Jurriaen van Poolsum. Utrecht 1698. Wordt bewaard in de UB Leiden, sign. 1074 A 9. De recentelijk on-line gegane *Sub Rosa* bibliografie van de onlangs overleden Arno van der Plank vermeldt al 44 *Valentijn en Oursson*-drukken, maar er moeten er nog meer zijn.²⁸

Het onderzoek naar de bewaard gebleven drukken van *Valentijn ende Oursson* alsook de drukgeschiedenis heb ik om meer dan een reden toevertrouwd aan boekhistoricus Menno Anbeek. Inmiddels heeft hij in Boston (Massachusetts USA) en Sint Petersburg (Rusland) oudere drukken van *Valentijn ende Oursson* onder ogen en in handen gehad. De druk uit 1640 die Debaene vermeldt, blijkt in Berlijn als *Kriegsverlust* afgeboekt te zijn.

Informatiever dan Debaene is de anonieme inleiding in een facsimile-herdruk van een exemplaar gedrukt door de Erven van de Weduwe van Jacobus van Egmont te Amsterdam door Antiquariaat Merlijn te Middelburg.²⁹ Het gebruikte origineel wordt nergens verantwoord, maar zo te zien werd een exemplaar gefacsimileerd dat identiek is aan het al eerder genoemde exemplaar in de UBA Amsterdam, signatuur OTM: O 63-1314. Deze facsimile-herdruk verscheen in 1978 als deel zes in de reeks *Merlijn Volksboeken*. Van deze oplage zijn alle exemplaren op twee na vernietigd, ik vermoed om reden van de teleurstellende kwaliteit van het facsimile.³⁰

In de inleiding veronderstelt de anonieme inleider, van wie ik aanneem dat het Van den Berg zelf is, dat er vrij snel na het verschijnen van *Valentin et Orson* een Nederlandse vertaling gedrukt zal zijn. Een Engelse vertaling verscheen omstreeks 1510,³¹ een Duitse in 1521. Een inventarislijst uit 1569 van een Kortrijkse boekhandelaar vermeldt een druk van *Valentijn ende Oursson* uit 1557, vervaardigd door Jan van Ghelen [II] te Antwerpen. Het is geenszins ondenkbaar en hoogst waarschijnlijk dat zijn vader Jan van Ghelen [I], die als boekdrukker actief was tussen 1519 en ca. 1540, een eerdere (her)druk verzorgde.³²

Omdat de censor zich met *Valentijn ende Oursson* bemoeid heeft, niet onbegrijpelijk met het oog op de tovenarij die in de tekst voorkomt, heb ik aanvankelijk rekening gehouden met de mogelijkheid dat de zestiende-eeuwse exemplaren

²⁷ <http://www.kb.nl/stcn/>

²⁸ <http://www.subrosabooks.nl/Default.aspx> Zie ook: <http://nederl.blogspot.com/2010/10/web-sub-rosa-van-arno-van-der-plank.html>

²⁹ *Een Schoone en Wonderlyke Historie van Valentyn en Oursson*. Middelburg [1978].

³⁰ Eén exemplaar zou in bezit zijn van F. van den Berg, de man achter Antiquariaat Merlijn, het andere exemplaar werd mij in 1979 ten geschenke gegeven door Ton Dujardin, destijds student Nederlandse Taal- en Letterkunde UvA.

³¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Valentine_and_Orson

³² Deze biografische gegevens dank ik aan:

<http://www.biblianeerlandica.be/php/stdpagina.php?naam=biografieen>

evenals de exemplaren van de facsimile-editie bewust vernietigd zijn; niet om typografische maar om inhoudelijke redenen. Inmiddels denk ik dat niet meer. Volgens mij is er geen andere of betere verklaring dan dat de zestiende-eeuwse *Valentijn ende Oursson*-drukken simpelweg zijn stukgelezen en dáárom van de aardbodem verdwenen.

Zelfs luxe zestiende-eeuwse boeken, als de eveneens onuitgegeven roman *Ponthus ende Sidonie*, hadden een kleine kans om te overleven. Dit verhaal is zo orthodox als wat, was in zijn tijd – de late Middeleeuwen – zeer geliefd, maar bij mijn weten zijn er maar drie exemplaren van een zestiende-eeuwse druk bewaard gebleven die in 1564 te Antwerpen gedrukt werden door Niclaes vanden Wouwere. Meermanno Westrenianum bezit een exemplaar (sign. 006 B 032) en het andere exemplaar (van dezelfde druk) wordt sinds kort in Antwerpen bewaard in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.³³

Bij gebrek aan getuigen tasten wij dus nagenoeg in het duister over de feitelijke zestiende-eeuwse drukgeschiedenis. Pas in de loop van de zeventiende eeuw krijgen wij enigszins vaste grond onder de voeten. In 1624 heeft de bekende censor Maximiliaen van Eynatten de roman onder handen genomen en voor schoolgebruik geschikt(er) gemaakt. Deze gekuiste approbatio-versie werd gedrukt te Antwerpen door het drukkersgeslacht Verdussen en voorzien van een voorwoord ‘Tot de jonckheydt’, waarin de tekst werd aangeprezen door iemand die ondertekende met: *Vaart wel binnen Antwerpen 1624*.

Daarnaast werd de roman door een nazaat van Jan van Ghelen, toen die om economische dan wel religieuze of justitiële redenen Antwerpen verliet, meegenomen naar het noorden, vermoedelijk Rotterdam, en van daaruit verspreid over de rest van de Zeven Provinciën: Amsterdam, Deventer, Dordrecht, Kampen, Utrecht enz. Hierover te zijner tijd meer als het onderzoek van Menno Anbeek orde in de chaos kan scheppen. Feit is dat Anbeek inmiddels gevonden heeft dat de roman ononderbroken tot in 1917 herdrukt is. Ik ken geen middeleeuwse roman met zo’n lang leven.

Dankzij het bibliotheekbezoek van Anbeek beschik ik nu over de oudste twee representanten van de *Valentijn ende Oursson*-drukken: een exemplaar van de gekuiste versie, herdrukt door een telg uit het geslacht van Verdussen,³⁴ die bewaard wordt in de Houghton Library in de Harvard University, Boston Massachusetts, sign. 27283.48.4,³⁵ en een ‘ongekuiste’ druk uit de werkplaats van

³³ http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Ponthus_ende_Sidonie/Ponthus_ende_Sidonie.html

³⁴ Volgens Robert Arpots, conservator UB Nijmegen, in een in grote dank ontvangen e-mail d.d. 12 juli 2010, zal dit gelet op het adres: “groote Merckt in S. Augustinus”, Verdussen V (of Verdussen VI) geweest zijn, wat betekent dat het boek ergens tussen ca. 1684 en ca. 1713 gedrukt is, en niet in 1624 zoals de catalogus op basis van de approbatio vermeldt. Meer catalogisten hebben die fout gemaakt: de datum van de approbatio als het jaar van druk beschouwen.

³⁵ Een Schoone Historie vande twee Ghebroeders / den vromen Ridder VALENTIEN ENDE OURSSON Den Wildeman / Sonen van Alexander Keyser van Constantinopelen / ende Neve van

Jan Jacobszoon Bouman, Amsterdam 1657,³⁶ die in Sint Petersburg bewaard wordt: SSSPL: 6.10.3.3.³⁷ De druk van Bouman 1657 is weliswaar ruim een eeuw ouder dan de oorspronkelijke druk, maar vergelijking met Maillet 1489 wijst uit dat de tekst, één substantiële uitzondering daargelaten waarover later meer, merkwaardig goed overeenstemt. Natuurlijk is de taal ietwat verjongd en voor de spelling geldt uiteraard hetzelfde, maar wij kunnen ons zeer gelukkig prijzen met deze druk, die niet veel of nauwelijks zal hebben afgeweken van de eerste druk. Evenals het Franse origineel telt de roman 74 hoofdstukken en daarvoor had Bouman 186 dichtbedrukte bladzijden nodig, die hij uiterst spaarzaam slechts hier en daar van een houtsnede voorzag. Afgezien van de houtsnede op de titelpagina, waarin de strijd tussen Valentijn en de Wildeman wordt afgebeeld, geen houtsneden die speciaal voor deze tekst gesneden werden. Ook Verdussen deed zuinig aan met houtsneden, evenmin speciaal voor deze roman gesneden, maar kon volstaan met 112 dichtbedrukte pagina's. Het verschil zit hem in de werkzaamheden van de censor, die er hele hoofdstukken uithaalde en er 41 overhield.³⁸ Een eerste vergelijking leert dat wat betreft 'redactie' Verdussen en Bouman niet wezenlijk van elkaar verschillen. Verdussen oogt vreemd genoeg iets ouder, maar is niet beter en slaat hier en daar om niet altijd even duidelijke redenen een paar regels over. Beide drukkers drukten dus dezelfde vertaling. Zie Bijlage 1 voor een vergelijking.

Welke Franse druk die vertaler als exemplaar gebruikt heeft, kan in dit stadium (nog) niet, en misschien wel nooit, worden vastgesteld, maar zeker lijkt dat

Pipinus Coninck van Vranckrijck. Van nieuws oversien, ghesuyvert ende in vele plaetsen verbeteret. T^{ANTWERPEN}, By Hieronymus Verdussen / woonende op de groote Merckt in S. Augustinus. Bij wijze van specimen hoofdstuk 5 (zie Bijlage 1):

http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptmanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Verdussen_cap_5_fac.pdf

³⁶ Een schone Ende wonderlijcke Historie van Ualentijn ende Oursson / de twee edele vrome Ridder / Sonen vanden Mogenden Keyser van Griecten / ende Neven vanden Edelen Koningh Pepijn / doen ter tijt Koningh van Vranckrijck : Uyt de Francoysche in onse Nederlandsche sprake over-geset : Van nieus oversien ende verbeteret. t^{Amsterdam} / gedruckt by *Jan Jacobszoon Bouman*, Boeckverkooper op 't Water / inde Lelye onder de Doornen / Anno 1657. Bij wijze van specimen hoofdstuk 7 (zie Bijlage 1):

http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptmanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Bouman_1657_cap_7_fac.pdf

³⁷ Het Nederlands Instituut aldaar en met name mevr. Mila Chevalier (dir.) en mevr. Anja Vyborova (adj.) zijn doorslaggevend behulpzaam geweest bij het evalueren en digitaliseren van deze druk.

³⁸ Uit het "tot de Jonckheydt" (fol. A1v): [...] Dese Historie begrijpt insgelijckx de wonderbare geboorte en op voedinge van twee jonge Edelmannnen genaemt den eenen Valentijn, den anderen Oursson, die van haere Moeder verlaeten zijnde in den Bosch op gebrocht zijn : tot meerdere jaeren gecomen zijnde, strijden tegen malcanderen, daer naer t'samen tegen vele, soo menschen als beesten. Soo dat ten lesten Valentijn sijnen onbekenden Vader verslaet, ende Oursson ve[r]rijght de croone van het Keyserdom. Ende mits dit verhael, nu in vele plaetsen verbeteret, seer genuchelijck om lesen, als wo[nd]ere avontueren, beslytende verre nochtans [v...] dat soude mogen ontstichten, soo wordet U.L. op[... u]w vercort, ende verbeteret, aengedient tot eerlijcke [r]ecreatie ende voorderinghe.

hij geen exemplaar van Maillet 1489 gebruikt heeft of een ongewijzigde herdruk daarvan: Als de vertrouweling zijn liefdesverklaring uitspreekt, zegt hij in Maillet 1489: *Et qui plus est ie pers repos boire et menger maniere et contenance quant il me souvient de voz beaulx yeux et clere face*. In Huguëtan 1615: *Et qui pis est perds repos, boire & manger, maniere & contenance quand il me souvient de voz beaux yeux & clere face*. en in Girardon ca. 1660: *& qui pis est je perds repos, boire, & manger, maniere, & contenance quand il me souvient de vos beaux yeux, & claire face*. Bouman 1657 leest: *ja dat argber is / wanneer ick nyt mijnen slaep ghekomen ben / so en mach ick rusten / eten of drincken / ende geen maniere houden dan of ick doot ware / als ick dencke op u schoone ooghen ende klaer aenschijn*. De censor heeft deze passage in Verdussen verwijderd. *Argber* kan onmogelijk de vertaling zijn van *plus*, en stemt wonderwel overeen met *pis*. Mogelijk en hopelijk zal naarmate de editie vordert het aantal bewijsplaatsen voor het opstellen van een stemma stijgen.

De spelling van de eigennamen in de Nederlandse vertaling wijkt hier en daar iets af van zowel Maillet 1489 alsook van Girardon s.d., maar het meest nog van Huguëtan 1615. Die spelt bijvoorbeeld consequent *Auffroy* in plaats van *Hauffroy*, en die variant ontbreekt ten enenmale in het Nederlands.

Vergelijken wij nu de laat-achttiende-eeuwse druk van de Erven van de Weduwe van Jacobus van Egmont met de druk van Bouman 1657 dan zien wij dat wat wij al eerder in Frankrijk zagen: bekorting door het schrappen van overtollig geachte woorden, in de Nederlandse drukgeschiedenis in een nog veel sterkere mate heeft plaatsgevonden. De kopijvoorbereider kon zonder de syntaxis en het verhaalverloop geweld aan te doen heel veel schrappen en zo substantieel bezuinigen op het aantal pagina's dan wel de vrijgekomen ruimte vullen met houtsneden die genomen lijken uit de geschiedenis van het Oude Rome. In bijlage 2 geef ik een voorbeeld van deze bekortende werkwijze.

De vertaler en de censor

Wie de Nederlandse vertaling vervaardigd heeft, in wiens opdracht of met welk publiek voor ogen is onbekend en zal ook wel onbekend blijven. Dat is jammer. Ook van *Ponthus ende Sidonie* is de vertaler onbekend, maar door zijn weglatingen, veranderingen en toevoegingen te analyseren moet het toch mogelijk zijn een 'daderprofiel' te construeren. Voor de vertaler van *Valentin et Orson* gaat die vlieger niet op. Om te beginnen voegde hij zo te zien niets aan zijn origineel toe, en zo te zien liet hij ook niets weg. Blijft over wat hij veranderde: Als de Groene Ridder verslagen is, zich heeft overgegeven en beloofd zich te bekeren, belooft hij Valentijn en Oursson met informatie die hen als muziek in de oren klinkt:

O mijn Heeren / seyde den Groenen Ridder / ick behoor my daer toe te voegen / om u alle eere ende reverentie te doen / meer dan eenigh man op aerden levende / ick

weet certeyn / en laet u weten / dat hy de vroomste Ridder is / ende sal dragen den naem van allen Ridderen / ende ghy sult seker gelooven / dat hy is een Konincx Sone / ende van een Koninginne gekomen / ende het is oock alsoo dat hy geen Vrouwen Borsten ghesogen en heeft / ende dat dit waer is / dat sal u verklaert worden op het Slot daer mijn suster Escleremonde woont daer mooght ghy de waerheydt vernemen / want sy heeft daer een Spinnen-hoof / 't welck alle dinghen van avontueren weet te segghen / ende van wat Geboorte dat hy ghekomen is / ende dit Hooft sal staen ende segghen de Liederen avontueren / totter tijt toe dat daer in komen sal de vroomste Ridder vander Wereldt / ende sal hem antwoordt gheven van al dat hy hem vragen sal / ende als hy inde Kamer is ende antwoordt ontfangen heeft / soo sal dat hooft zijn kracht verliesen / ende die sal hebben mijn Suster Escleremonde tot zijner ghetrouwste Huys-vrouwe / het alderschoonste Wijf dat op der aerden leven mach³⁹

In Maillet 1489, kritische editie Koopmans & Kuiper i.s.n.:

« Helas », dist le Verd Chevalier, « bien m'appartient de vous porter honneur et reverence plus que a homme qui soit vivant, car je sçay et cognoy clerement que [de] tous p[r]eux et vaillans chevaliers vous devez avoir et emporter le bruit et le renom. Et entre les autres je vous afferme et fay assavoir que celuy qui m'a conquis est le plus preux, le plus vaillant et hardy qui soit en tout le monde. Et sy devez fermement croire qu'il est filz de roy et de royne et si est tel que jamais **[F4va]** de femme ne fust nourry ne alaïté. Et qu'i soit verité, par ma seur Esclarmonde je le vous puis prouver, car elle a une teste d'arain laquelle luy dist et declaire les aventures et fortunes qui a elle et a tous ceulx de sa generation pevent avenir, dont celle teste aura duree jusques a ce que le plus preux du monde entre en la chambre en quoy elle repose. Et quant il y sera entré, de celle heure perdra sa force et sa vertu. Et celuy doit avoir ma seur Esclarmonde, qui tant est belle et plaisante, pour femme et pour espouse. »⁴⁰

Omdat het uiterlijk van het Spinnen-Hoof nergens in de roman gedetailleerd beschreven wordt, is er geen aanleiding te twifelen aan de juistheid van de vertaling. En als je vervolgens de Franse brontekst onder ogen krijgt en daar "teste d'arain" leest dan 'begrijp' je dat "arain" Lyonees voor araigne, dat is spin, zal zijn. Totdat je in een andere Franse roman "d'arain" tegenkomt zonder dat er ook maar een spin in de buurt is... De vertaler heeft zich vergist: een 'teste d'arain' is een 'bronzen hoofd'.

De herkomst van dit bronzen hoofd is traceerbaar. *Valentin et Orson* is ongetwijfeld geënt op een verloren gegane versie van **Valentin et Sansnom*, maar gaandeweg laat de auteur zich door andere teksten inspireren. Zo eindigt de roman als een 'kopie' van de legende van de heilige Alexius,⁴¹ maar het bronzen

³⁹ Bouman 1657, E2rb-E2va, mijn transcriptie.

⁴⁰ Maillet 1489, kritische editie i.s.n. bezorgd door Jelle Koopmans en Willem Kuiper.

⁴¹ Niet ongebruikelijk voor een 'Karelroman', denk bijvoorbeeld aan *Renout van Montalbaen / De Vier Heemskinderen*. De contrafactuur van de Alexius-legende komt niet helemaal uit de lucht val-

hoofd lijkt direct of indirect ontleend aan de roman *Cleomadés* van Adenet le Roy (ca. 1240-ca. 1300).⁴² Indirect omdat er een intermediair kan zijn, een roman die omstreeks 1480 in Lyon gedrukt werd: *Le Cheval volant en bois*.⁴³ Het vliegende houten paard is van oorsprong een verhaal uit de raamvertelling *Duizend-en-één-nacht*. Het werd geïncorporeerd in de roman *Cleomadés* van Adenet le Roy als het toverpaard van koning Trompart (lett. bedrieger) dat hij gebruikt om een jonge prinses te verschalken.⁴⁴ In *Valentin et Orson* vinden wij dit toverpaard terug evenals le roy Trompart, maar de eigenaar is de tovenaar Pacolet, een man van klein postuur die lijkt op Spiet uit de *Historie van Malegijs*. Koning Trompart slaagt er via zijn eigen tovenaar Adramain in zich van het toverpaard meester te maken en wil daarmee Valentins verloofde Esclarmonde naar zijn koninkrijk Esclardie ontvoeren. Gelukkig lukt dit niet en vindt koning Trompart de dood als hij ontwetend landt in Inde la Maior, waar men zijn bloed kan drinken, omdat hij de vader van de koning gedood heeft.

Maar voordat Adenet het paard ter sprake brengt, vertelt hij over de tovenaar Virgilius en over zijn wonderlijke bouwsels.⁴⁵ Een daarvan is 'La bocca della verità', de mond van de waarheid.⁴⁶ Het zou mij niet verbazen als de anonieme auteur van *Valentin et Orson* dit artefact voor ogen had toen hij dit teste d'arain bedacht, en misschien heeft hij het wel in het echt gezien? De mond der waarheid spreekt weliswaar niet, maar als je je hand in de mond steekt en een eed zweert dan bijt de mond als je liegt. Maar, hij heet wel de mond van de waarheid...

De wraak van Pacolet zal men tevergeefs in de druk van Verdussen zoeken. Hij neemt door een 'sort' de gedaante van oogverblindende jonge vrouw aan en brengt in die vormomming een bezoek aan Adramain. Deze is meer dan aangenaam verrast bij het aanschouwen van dit 'meisje' en zijn belangstelling stijgt nog verder als zij hem op een even subtiele als suggestieve wijze laat weten dat zij haar reis heeft ondernomen omdat zij zich zo veel voorstelt van zijn magische prestaties in bed. Blijkbaar kende Adramain het verhaal van Judith en Holofernes niet, en verblind door lust laat ook hij zich beetnemen en onthoofden.

Wezenlijker dan het spinnenhoofd is een andere verandering. Was in *Valentijn ende Nameeloos* de bisschop van de koning van Hongarije een verrader, in *Valentin*

len, immers eerder in het verhaal had koning Pepijn onwetend zijn kleinzonen Valentijn en Oursson in zijn onmiddellijke fysieke nabijheid zonder dat te beseffen.

⁴² Een roman die maar weinigen kennen, omdat de editie van Albert Henry, Brussel 1971 nogal zeldzaam is en niet wordt uitgeleend. Wie gaat er vandaag de dag een roman van bijna 30.000 regels lezen in de leeszaal?

⁴³ Éd. Fanny Mailliet et Richard Trachsler. Paris 2010.

⁴⁴ Ook de dichter van *Reinaerts historie* kende deze roman en vervlocht het houten toverpaard in zijn tekst: r. 5581-5627. De kopiïst kende het verhaal niet getuige zijn verminking Crompart.

⁴⁵ Over Virgilius als middeleeuwse tovenaar: *Virgilius. Van zijn leven, door, ende van den wonderlijcken werken die hi dede bi nigromancien ende bi dat behulpe des duwels. Antwerpen, Willem Vorsterman, circa 1525.* door Piet J.A. Franssen. Hilversum 2010.

⁴⁶ http://nl.wikipedia.org/wiki/La_Bocca_della_Verit%C3%A0

et Orson is dat de archevesque van Constantinoble, tevens biechtvader van keizer Alexandre de Grece. Deze archevesque is een parvenue, zoals ons meerdere malen verzekerd wordt, en het is verwonderlijk hoe hij erin geslaagd is dankzij de gunst van de keizer zo'n carrière te maken. De keizer vaart blind op hem, gelooft hem in alles en deelt zijn geheimen met hem.

Deze aartsbisschop, die geen eigennaam draagt maar consequent 'Archevesque' genoemd wordt, vat een brandende liefde op voor keizerin Bellissant, zonder dat zij zich dat bewust is. Op een dag ziet hij zijn kans schoon als zij samen alleen zijn, en in gloedvolle bewoordingen verklaart hij haar zijn liefde, vraagt haar of hij haar dienaar in de liefde mag zijn en hij geeft haar op voorhand absolutie van elke zonde die zij daarmee vreest te zullen doen. Bellissant reageert als door een wesp gestoken en in ronde woorden wijst zij zijn voorstel en liefdesverklaring resoluut af. Als hij haar nog één keer hiermee lastig valt dan zal zij de keizer hiervan op de hoogte brengen!

De archevesque realiseert zich dat het Bellissant menens is en geen 'spel'. Hij is zo teleurgesteld, zo van zijn stuk, zo hopeloos en zo bang dat zij het de keizer vertelt dat hij een gunstige gelegenheid afwacht, Hemelvaartsdag, om de keizer een slecht-nieuws-bericht te brengen: zijn vrouw gaat vreemd en heeft het op zijn leven gemunt, om na zijn dood helemaal haar gang te kunnen gaan. Wie die overspelige verrader is, kan hij (nog) niet zeggen, want dan zou hij het biechtgeheim schenden. De keizer gelooft hem. Hierna volgt een tamelijk gewelddadige passage waarin beschreven wordt hoe de keizer zijn vrouw aan heur haar door haar kamer trekt en een aantal beuken toedient met als gevolg dat zij met een bebloed hoofd buiten westen op de grond ligt en er door de omstanders voor haar leven gevreesd wordt. Als een van de heren toesnelt om te zien hoe zij het maakt, constateert hij dat zij zwanger is en maant hij de keizer zich te matigen. Hoezeer gemeend en goed bedoeld ook door de spreker in kwestie, het vermag de keizer niet tot bedaren te brengen, immers: wie is de vader van dat kind?

Als Bellissant later verbannen wordt in plaats van verbrand, en zij met haar schildknaap Blandimain de weg naar haar geboorteland inslaat, verkleedt de archevesque zich als ridder en rijdt hen achterna om de keizerin te paaien met een voorstel, dat hij haar zal verzoenen met haar man en in een nog hogere staat zal laten terugzetten als zij hem alsnog ter wille is. Bellissant weigert wederom en als de archevesque haar wil kussen, slaat Blandimain hem twee tanden uit zijn mond. Een gevecht op leven en dood ontstaat, dat onderbroken wordt door de komst van een koopman. Deze gelooft blijkbaar niet in geweld, maar vraagt hen hun strijd te staken en de kwestie aan hem voor te leggen ter arbitrage. Geen van beiden wil hiervan weten. Blandimain omdat hij de verraderlijke archevesque wil doden, de archevesque omdat hij bang is herkend te worden. En terwijl die twee vechten, kan Bellissant haar verhaal aan de koopman vertellen.

Weer terug in Constantinoble wordt de archevesque door de keizer aangesteld als hoofd van de belastingambtenaren die de kooplieden die de jaarmarkt van Constantinoble bezoeken, moeten aanslaan. Het percentage dat hij opeist wordt als onrechtmatig hoog ervaren: *dix deniers pour livre* ('de tiende penning' in het Nederlands). Zo komt het tot een confrontatie tussen de koopman en de archevesque, waarbij de archevesque de koopman ter dood veroordeelt, maar de koopman gaat succesvol in beroep bij de rechter en krijgt het gedaan dat zijn zaak aan de keizer wordt voorgelegd. Dan kan hij de keizer de waarheid vertellen over de onschuld van zijn echtgenote en het verraad van de archevesque. Ook is hij bereid de archevesque in een tweekamp tot een bekentenis te dwingen. De archevesque ontkent alles en beroept zich op zijn priesterlijke status om onder de tweekamp uit te komen. Wat hem door de keizer geweigerd wordt. Ook slaat de keizer de koopman tot ridder, zodat de archevesque hem niet als 'onedel' kan afwijzen.

Tijdens het tweegevecht speelt de archevesque vals en zelfs nadat hij zich heeft overgegeven breekt hij zijn woord. Om een lang verhaal kort te maken, het feit dat de verrader een priester is, i.c. een aartsbisschop, is functioneel binnen het verhaal.

In de Nederlandse vertaling is er echter sprake van een "valsche ridder" en wordt het priesterlijke karakter van de verrader volledig uit de tekst gebannen. Het beeld van de valse ridder heeft de vertaler ontleend aan de passage waarin de archevesque verkleed als ridder Bellissant achtervolgt. Toen ik de inleiding van Van den Berg las, dacht ik dat de verandering van *archevesque* in *valse ridder* een ingreep van de censor was. Inmiddels ben ik er zeker van dat de censor hier niets mee te maken heeft en dat de vertaler aan zelfcensuur gedaan heeft. Jammer, maar kennelijk vond hij het geen goed idee om een kerkvorst, zelfs al was het maar een grieksorthodoxe, als vurige minnaar op te voeren. In de jongere Franse drukken blijft de archevesque de archevesque. Wel zie je dat het aantal plaatsen waarin la Vierge Marie wordt aangeropen sterk afneemt.⁴⁷

Het gedrag van de vertaler is nog onderwerp van onderzoek, maar in de eerste hoofdstukken kan geen neiging tot bekorting worden waargenomen. Integendeel, waar de vertaler van mening is dat iets onvoldoende uit de verf komt, schroomt hij niet om commentaar in te lassen zonder dat je dat als lezer zonder brontekst in de gaten hebt. Een voorbeeld hiervan in Bijlage 3. Dit gedrag is niet uniek voor de vertaler van *Valentijn ende Oursson*, maar treft men ook aan in de al eerder genoemde conemporaine prozaroman *Ponthus ende Sidonie*.⁴⁸

Blijft over wat censor Maximiliaen van Eynatten in 1624 gedaan heeft. Zijn voornaamste steen des aanstoots was tovenarij. Dat moest er waar mogelijk uit,

⁴⁷ Ook wordt de aanroeping 'par dieu' vervangen door "par bieu".

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 2:

http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Ponthus_ende_Sidonie/Ponthus_ende_Sidonie_kritisch.pdf

met hele hoofdstukken tegelijk. Dus ook geen enigmatisch spinnenhoofd. Ook schraapt hij soms een scheldwoord als “rabaut” of “schijter”, beide uitgesproken door de verraders Hanefroy en Hendrick in hoofdstuk 11, en verzacht hij een formulering. Storender zijn de hiaten die in de Verdussen-tekst aangewezen kunnen worden, maar het is de vraag of die altijd of meestal van de censor zijn. Waar de censor een hoofdstuk accepteert, laat hij de tekst zo te zien intact. Maar er moet nog heel veel onder de loep genomen worden voordat hier zekerheid over bestaat.

Conclusie

Het is moeilijk voorstelbaar dat een tekst die in het verleden zo tot de verbeelding gesproken heeft en die bleef voortleven in de naam van menig dranklokaal: ‘In de Wildeman’, of in windmolens: ‘De Twee Gebroeders’, nu genegeerd kan worden door zowel Franse als Nederlandse mediëvisten. Zo er al belangstelling was dan kwam die niet van ‘letterkundigen’ maar van bibliofielen als F.G. Waller, wiens exemplaren uniform gebonden nu op de K.B. Den Haag bewaard worden. Wat dat betreft zal de studie van Menno Anbeek een groot gat in de boekgeschiedenis gaan vullen.

Dankzij de druk van Bouman 1657 en de corresponderende hoofdstukken in Verdussen, kan een origineel verondersteld worden dat niet wezenlijk afgeveken zal hebben van Bouman 1657. De valse ridder zal geen ingreep zijn van de censor, maar een eufemisme van een voorzichtige vertaler, in moderne ogen te voorzichtigte, want het priesterschap is relevant voor zijn functioneren.

De jongere drukken gaan (of lijken te gaan) terug op dezelfde vertaling, maar zijn door uitgevers en kopijvoorbereiders ontdaan van de verbale overvloed die zo kenmerkend is voor zowel de Franse brontekst als de Nederlandse vertaling daarvan. Het verhaal echter is heel gelaten, en hoewel taal en spelling werden verjongd en aangepast, heeft de roman zijn middeleeuws karakter heel lang kunnen behouden.

Het zal nog even duren voordat de in deze bijdrage aangekondigde edities van zowel de Franse brontekst als de Nederlandse vertaling fysiek in handen genomen kunnen worden, maar tot het zo ver is kan de voortgang van het project gevolgd worden via *Neder-L*⁴⁹ en de *BML*.⁵⁰

⁴⁹ <http://nederl.blogspot.com/>

⁵⁰ http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptmanent/bml/Valentijn_ende_Oursson/Valentijn_ende_Oursson.html

Bijlagen

In Bijlage 1 geef ik synoptisch een hoofdstuk van Verdussen (ná 1684) en van Bouman 1657 om te laten zien hoe nauw beide versies, de gekuiste en de ongekuiste, bij elkaar (kunnen) aansluiten. In Bijlage 2 laat ik aan de hand van een scène die eerder in dit artikel ter sprake kwam, het resultaat zien van bekorting van de roman door de herdruckers. In Bijlage 3 tenslotte laat ik zien hoe de vertaler soms tekst toevoegt om iets beter uit de verf te laten komen: het gecursiveerde deel is een interpolatie van de vertaler.

Bijlage 1: Verdussen (ná 1684) – Bouman 1657

Het V. Capittel.

Den Valschen Ridder wordt ghevangen in de Stadt van Constantinopolen, daer dat sijn verraet uyt quam teghen Belesante.

ALs doen gaf den Keyser den verrader seer groote macht boven al d'andere Heeren / want al dat hy geboodt dat was ghegaen / soo grooten Regiment hadde desen Ridder in het Lant / alsoo dat hy inde stadt van Constantinopelen een nieuwe costume van Accijse opsette teghen recht ende reden / alsoo was inde Stadt van Constantinopelen een jaermart / diemen hielt op den vijfthiensten dagh van September / daer door dat quam menigh Coopman uyt vremde Landen in dese stadt : ende wanneer dien tijdt ghecomen was om die mart te houden / soo was daer oock inde stadt ghecomen den Coopman die Belesante beschermde van desen verrader den Ridder. **[A8va]** Daer liet den Keyser de mart bewaren alsoo dat ghewoonlijcke was van doene / daer af hy den last gaf desen valschen Ridder / met hem settende twee hondert mannen van wapenen ; die de merckten souden bewaeren / ende beschermen van allen gheboeften / ende om die tollin te manen (ende in dese selve mart was den Coopman daer ick hier voren af gheseyt hebbe / den Ridder kende wel

[A8vb] Hoe dat den valschen Ridder nieuwe vonden opgeset hadde / inde Stadt van Constantinopolen / daer door sijn verraet teghen Belesante uyt quam.
Het VII. Capittel.

DE Keyser Alexander / na dat hy sijnen Edele Vrouwe verjaegt hadde uyt sijn geselschap / beklaeghde hy 't daer na in sijns selfs herte : maer den Ridder onderhielt den Keyser altoos in sijn quade opinie : den Keyser gaf den verrader seer groote macht boven alle ander Heeren / want al dat hy geboot dat was gedaen / so grooten Regiment hadde desen Ridder in het Landt / alsoo dat hy inde stad van Constantinopolen een nieuwe costuyme van axcysen op sette tegens recht en reden / so was in de stad van Constantinopolen een Jaermarckt diemen hielt op den 15 dagh van September / tot de welcke menig Koopman quam uyt vremde Landen : En wanneer dien tijt ghekomen was om de merckten te houden / soo was daer oock inde stadt ghekomen den Koopman die Belesante beschermden van desen verrader den Ridder. De Keyser liet de merckten bewaren na ghewoonte / waer af dat hy dien last gaf desen valschen Ridder / met hem settende 200 mannen van wapenen / die de merckten souden bewaren en beschermen van alle gheboefte / en om

desen Coopman / maer gheliet hem oft hy hem niet gekent en hadden / want den Ridder sorghde altoos voor desen Coopman / als dat hy zijn verraet uyt brengen soude / dies hy gheerne den Coopman soude gebrocht hebben van lijf ter doot / maer hy en hadde den tijt niet om zijnen wille te volbrengen / desen Coopman was wel gesorteert van allen goeden / als van gulden laken ende zijden laken / daer door dat hy meer verkochte dan jemant anders / soo dat den Coopman een groote somme schuldich was / als de merckt ten eynde was ghecomen / soo seynde den valschen Ridder zijnen dienaer aen den Coopman / om zijn tol te betalen / daer hy in ghehouden was / van alsulcken goeden die hy verkocht hadde / die dienaers quamen by den Coopman ende seyden / Coopman ghy moet geven den thienden penninck van't ghene dat ghy verkocht hebt : den Coopman seyde / ick en pleech soo vele niet te gheven / hoe is dit aldus ghecomen datmen alsoo grooten tol geven moet ; gaet wech ende en eyscht niet meer soo grooten tol / dat is den onghetrouwen Ridder / ick hope dat hy noch een schandelijcke doot sal sterven. Als den Coopman desen valschen Ridder soo vermaledijde : soo nam een van dese dienaers eenen stock / ende sloegh den Coopman op zijn hoofd / alsulckenen slach dat hem dat bloet over zijn aensicht liep / als den Coopman hem gequetst voelde / soo trock hy zijn sweert / ende sloegh den Sergiant alsulcken slach / dat hy doot ter aerden viel / daer **[A8vb]** door dat een groot rumoer gherees onder dat volck / soo dat den Coopman gevangen wert / ende voor den valschen Ridder ghebracht / die hem van stonden aen wilde dooden sonder beraet. Hy achte als dat hy nu zijnen tijt wel verwacht hadde / op dat zijn sake niet uyt comen en soude / den Coopman hadde hem wel beraden / ende versien van als dat hem

de Tollen in te manen : Jn dese selfde merckt was den Koopman daer ick hier voor af gheseyt hebbe / dien de Ridder wel kende / maer hy geliet hem oft hy hem niet gekent en had / want hy sorghde altoos voor desen Koopman / dat hy sijn verraet uytbrengen soude / dies hy geerne den Koopman soude gebracht hebben van Lijf ter Doodt / maer hy en hadde den tijt niet om sijnen wille te volbrengen. Desen Koopman was wel gesorteert van alle Goeden / als van Gulden ende Zyde Laecken / daer door hy meer verkocht dan yemant anders / soo dat den Koopman een groote Somme schuldigh was. Als de Merckt ten eynde was gekomen / so sont de Ridder sijn Dienaer aen de Koopman om sijn Tol te betalen / daer hy in ghehouden was / van sulcke goeden die hy verkocht had. De Dienaers quamen by den Coopman / ende seyden / Coopman ghy **[B1ra]** moet gheven den 10. Penninck vant geene ghy verkocht hebt / den Coopman seyde / ick en plach so veel niet te gheven / hoe is dit aldus ghecomen datmen soo groote tol geven moet / gaet wech ende en eyscht niet meer soo grooten tol / hy moet qualijck varen die alsulcke onbehoorlijcke Tollen opghebrocht heeft / dat is de ongetrouwe valsche Ridder / dat hem Godt vermaledijden moet / ik hope dat hy noch een schandelijcke doot sal sterven. Als de Coopman desen valschen Ridder alsoo vermaledijde / soo nam een van dese dienaers eenen stock / ende sloech den Koopman op zijn hoofd alsulcken slach / dat hem 't bloet over sijn aensicht liep. Als de Coopman hem gequetst voelen / soo tooch hy zijn sweert / ende sloech den Sergiant alsulcken slach dat hy doot ter aerden viel / waer door dat een groot rumoer gherees onder het volck / soo dat de Coopman gevangen wert / ende voor den valschen Ridder gebrocht / die hem van stonden aen wilde doen

op comen soude moghen / en seyde teghens desen valschen Ridder / stelt my te rechte na costume vanden Lande / dat is te verstaen dat hy in recht wilde ghehoort vanden / den Taelman vanden valschen Ridder seyde als dat hy geen recht hebben en soude / want hy openbaer den doodtslach hadde ghedaen. Den Rechter was wijs / ende verstandigh ende het wert den Coopman ghegunt / daer door dat hem den Rechter dede leyden voor den Keyser / den valschen Ridder hadde groote begheerten om den Coopman van lijf ter doot te brengen / maer menigh man die begheerende is eens anders doot / die bejaecht veel eer zijns selfs doot / als gy hier hooren sult. Den valschen Ridder liet den Coopman presenteren in't Palleys voor den Keyser / als den Coopman voor den Keyser stont / soo dede den valschen Ridder by eenen Advocaet seer strengelijck teghen den Coopman procederen / ende seyde / den Coopman was ghecomen in de vryheydt van Constantinopelen / ende heeft daer ghedoot ende vermoort een van des Keysers dienaers / ende noch heeft hy onbetamelijcke woorden ghesproken teghens die eere van desen Ridder. Als die klachte gedaen was tegen den Coopman / viel den Coopman op zijn knien voor den Keyser / ende begost te spreken. O hooghe moghende Prince indien u Edelheydt believe my te willen hooren spreken voor allen Heeren / ick hope u Edelheydt worden te segghen die van groter importantien zijn / daer uwe Keyserlijcke Majesteydt mede be**[B1ra]**laden is. Coopman seyde den Keyser / spreek vryelijcken / ick gheve u oorlof : Mogende Heer Keyser seyde den Coopman / doet u poorden van u hof sluyten op dat daer niemant uyt en mach gaen. Den Keyser dede des Coopmans begeerte / als dat de poorten gesloten werden / doen seyde den Coopman voor den Keyser ende alle zijn

dooden sonder beraet / ende dachte dat hy na sijnen tijdt wel verwacht had / ende dat sijn saecke nu niet uyt komen soude. Den Coopman hadde hem wel beraden ende versien van als dat hem opcomen soude moge*n* / ende seyde tegens den valschen Ridder / stelt my te recht nae costuyme vanden Lande / dat is te verstaen dat hy int rechte wilde ghehoort zijn. Den Taelman vanden valschen Ridder seyde dat hy gheen recht hebben en soude / want hy openbaer den doodtslach hadde gedaen. Maer den rechter was wijs ende verstandich / ende het wert den Coopman gegunt / daer door dat hem de Rechter dede leyden voor den Keyser. De Ridder hadde groote begeerte den Coopman van lijf ter doot te brengen / maer menich man die begeerende is een anders doot / die bejaecht veel eer sijns selfs doot als ghy hooren sult. De Ridder liet den Coopman presenteren int Palleys voor den Keyser / als de Coopman voor den Keyser stont / soo dede de Ridder by eenen Advocaet seer strengelijck teghen den Coopman procederen / ende seyde dat den Coopman was ghekomen inde vry**[B1rb]**heydt van Constantinopelen / ende heeft daer ghedoot ende vermoort een van des Keysers dienaren / ende daer en boven heeft hy ontamelijcke woorden ghesproocken tegens de eere van desen Ridder. Als de klachte gedaen was tegen den Coopman / soo viel den Coopman op zijn knien voor den Keyser / ende begonst te spreken : O hoogmoghende Prince / indien u Edelheydt belieft my te willen hooren spreken / voor allen Heeren / ick hope u Edelheydt worden te segghen die van groter importantien zijn / daer uwe *Konincklijke Majesteyt* mede beladen is. Coopman seyde de Keyser / spreek vryelijcken / ick gheve u oorlof. Moghende Heer Keyser / seyde de Coopman / doet de poorte van u Hoff sluyten / op dat daer niemant uyt en

Heeren / ghy Edel Heeren / Hertogen /
 Graven ende Princen / die de eere
 begheerende zijt ende profijt van mijne
 Majesteyt / hoort na mijne woorden /
 den tijdt is ghecomen dat het verraet van
 desen valschen Ridder uyt comen sal die
 gy hier siet staen / d'welck behoort
 gheopenbaert ende verclaert te wesen
 voor uwe Moghentheydt Heer Keyser / dit
 is den vermaledijden mensche / daer
 door dat ghy uwe goede edel Vrouwe met
 onrecht hebt verjaeght ende verstooten /
 in schanden ende oneeren : want uwe
 edelheydt heeft opgevoet eenen mensche
 / die uwe eere ende Hoocheyt wachten
 soude / dit is den genen die uwe
 Edelheydt verneert / verraet / ende
 ghebrocht heeft tot grooter schanden
 ende oneeren / want hy op eenen tijdt
 quam daer uwe edel Vrouwe sat / ende
 desen vermaledijden valschen Ridder
 seyde de Edele Vrouwe te voren saken
 van oneeren om haer te beschamen /
 ende te schandaliseren. Als den valschen
 Ridder verstaen hadde die woorden van
 uwe Edele Vrouwe / soo was hy seer
 bedroeft in sijn herte / want hy dochte
 dat sijn verraet uyt comen soude / dies
 desen vermaledijden Ridder alsoo veel
 ghedaen heeft door zijne valsche
 woorden die hy uwe Edelheydt heeft doen
 verstaen / als dat uwe edele vrouwe haer
 begeven soude hebben aen een ander dan
 aen u Edelheydt / daer door dat ghy uwe
 Vrouwe Belesante versonden ende
 verjaeght hebt uyt allen uwe landen /
 door welcke saken uwe Hoogheydt
 vernedert is geweest in allen landen /
 ende dat door desen verrader den
 valschen Ridder. Maer om dat **[B1rb]**
 beter te weten / soo sal ick uwe Majesteyt
 seggen / hoe dat ick de saken come te
 weten : op dien selven dach / als ghy u
 Edele Vrouwe ghebannen haddet uyt
 allen uwe Landen / soo quam ick gereden
 in eenen Bosch / daer ick desen valschen
 Ridder vant die in sijn wapenen was /

mach. De Keyser dede des Coopmans
 begeerte / so dat de poorten gesloten
 wierden. Doen seyde de Coopman voor
 den Keyser ende alle sijn Heeren / ghy
 edel Heeren / Hertoghen / Graven ende
 Princen / die de eere begerende zijt ende
 profijt van sijne Majesteyt / hoort na
 mijne woorden / den tijdt is ghecomen
 dattet verraedt van desen valschen Ridder
 uyt comen sal / die ghy hier siet staen / 't
 welck behoort gheopenbaert ende
 verclaert te wesen voor uwe
 moghentheydt. Heer Keyser dit is den
 vermaledijden mensche / waer door ghy
 u goede vrouwe met onrecht hebt
 verjaeght ende verstooten / in schanden
 ende oneeren / want u Edelheydt heeft
 opgevoet een vermaledijden mensche /
 die u eere ende hoogheydt wachten soude
 / dit is de ghene die u edelheydt verneert /
 verraet / ende ghebrocht heeft tot
 grooter schanden ende oneeren / want hy
 op eenen tijt quam daer uwe edel Vrouwe
 sat / ende dese vermaledijde valsche
 Ridder leyde de Edele Vrouwe te voren
 saken van oneeren / om haer te
 beschamen ende te schandaliseren / maer
 als u vrouwe de woorden hoorden / soo
 seyde zy tot desen valschen Ridder : O
 ghy vermaledijde mensche hoe zijt ghy
 soo stout / dat ghy my dusdanige reden
 ende oneere te vooren dorst leggen / gaet
 ghy verrader van my / ende en spreekt
 niet een woort meer / oft ick segghe
[B1va] u dat ick 't den Keyser te kennen
 gheven sal / ghy moet wel wesen een
 verrader / daer u soo grooten eere
 bewesen is vanden Keyser / dat ghy my
 ende den Keyser wilt onteeren. Als desen
 valschen Ridder verstaen hadde de
 woorden van u Edele Vrouwe / soo was
 hy seer bedroeft in sijn herte / want hy
 dochte dat sijn verraedt uytkomen soude
 / dies desen vermaledijden Ridder soo
 vele ghedaen heeft door sijn valsche
 woorden / die hy u Edelheydt heeft doen
 verstaen / dat u Edele Vrouwe haer

ende vocht tegen Blandemijn de welcke in zijn bewaringe hadde die Edele Vrouwe Belesante uwe huysvrouwe / en alsoo ick sach dat zy te samen vochten / soo riep ick met luyder stemmen : mijn Heeren laet staen u gevechte. Die edele vrouwe die seer deerlijcken schreyde / badt my ende seyde : Och Coopman / wilt my doch beschermen teghens dien valschen Ridder / die teghens mijnen danck mijn eere ende fame benemen wilt / eylaes hy is den genen die my in dit verdriet ende ellende ghebracht heeft / ende daer door dat den Keyser my gebannen heeft uyt alle zijn Landen. Doen stack ick mijn peert met spooren om te beschudden dat ghevechte / maer alsoo haest als desen verrader zijnen naem hoorde noemen / soo nam hy de vlucht door dat Bosch wat zijn peert loopen mocht / want hem dat niet wel en behaegde dat hy bekent was. Hooge ende vermoghende Keyser / ick hebbe menige reyse ghedocht om uwe Edelheydt dese saken te kennen te gheven / maer desen verrader was altoos by uwe Edelheydt / waer door dat ick by uwe Hoogheydt niet comen en mochte. Ende indien Heer Keyser / ghy nu dese sake aldus niet en bevint waer te zijn / soo doet my een schandelijcke doot aen als dat toebehoort. Als den Keyser den Coopman hadde hooren spreken / soo begonste den Keyser seer swaerlijcken te versuchten / segghende tot den valschen Ridder. Ha ghy valschen ende onghetrouwen dienaer / ick en behoore u in geene eere te houden / want ick hebbe my altoos ghevoecht om u groot te maken / met allen mijnder macht / ende ghy loont my dit met **[B1va]** verraet. O mogende Heer Keyser seyde den valschen Ridder ick en ben niet verstoort in't gene dat desen Coopman seyt / want ick van dese saken ontschuldigh ende onnoosel ben / ende alsoo wil my oock houden. Doen seyde den coopman : Gy

begheven soude hebben aen een ander dan aen u Edelheydt / daer door ghy uwe Vrouwe Belesante versonden / ende verjaeght hebt uyt allen uwe Landen / voor welcke sake uwe Hoogheydt vernedert is gheweest in allen Landen / ende dat door desen verrader den valschen Ridder. Maer om dat te beter te weten / so sal ick uwe Majesteyt seggen / hoe dat ick dese saecke kome te weten : Heer Keyser / het is waerachtigh dat op dien selven dach / als ghy u Edele Vrouwe ghebannen hadt uyt allen uwen Landen / so quam ick ghereden in een Bosch / daer ick desen valschen Ridder vandt / die in sijne wapen was / ende vocht teghen Blandemijn / de welcke in zijn bewaringe hadde d'Edel Vrouwe Belesante u huysvrouwe / ende alsoo ick sach dat sy te samen vochten / soo riep ick met luyder stemmen : Mijn Heeren laet staen u gevecht. De edele Vrouwe die seer deerlijcken schreyde / badt my ende seyde : Och Coopman wilt my doch beschermen teghens den valschen Ridder die teghens mijnen danck mijn eere ende fame benemen wilt / eylaes hy is de gheende die my in dit verdriet en ellende gebrocht heeft / ende daer door de Keyser my ghebannen heeft uyt alle zijn Landen. Doen stack ick mijn peert met spooren / om te beschutten 't ghevecht / maer soo haest als desen Verrader zijnen naem hoorde noemen / soo nam hy de vlucht door het Bosch / al wat zijn Peerd loopen mocht / want hem dat niet wel en behaegde dat hy bekent was. Hooghe ende vermoghende Keyser / ick hebbe meenighe reyse ghedacht / om u Edelheydt dese sake te ken**[B1vb]**nen te gheven / maer dese Verrader was altoos by uwe Edelheydt / waer door dat ick by uwe Hoogheydt niet comen en mochte. Ende indien Heer Keyser / ghy nu dese saecke aldus niet en bevint waer te zijn / soo doet my een schandelijcke doot aen / als dat toebehoort. Als den Keyser den

liecht daer aen ghy valschen Ridder door uwen hals / gy en moocht u daer niet af ontschuldighen van dit verraet / ende wilt ghy daer jet teghensegghen / ick wilt u doen lijden in eenen Camp / daer voor ick mijn lijf sette in handen van zijne Majesteyt / ende ick sal't u doen belijden binnen dese dagen / dat gy dit verraet schuldich zijt / ende om dat te effectueren soo gheve ick u hier mijnen pant / ende dencke u te beschaemen ghy valschen Ridder. Als den Keyser sach dat den Coopman zijnen pant neder geworpen hadde / soo seyde hy tot den valschen Ridder : Nu is den tijt gecomen dat die justitie haren voortganck hebben moet om teghens den Coopman te vechten oft die saken te belijden. O mogende Heer Keyser antwoorde den valschen Ridder / ghy behoort te weten als dat my gheenen Camp toe en behoort te vechten tegen nedere ende onedele lieden als desen Coopman is / want ick een Ridder ben van Edele gheslachte ende afcomste gheboren. By mijnder Croone seyde den Keyser / in deser saken en behoort niemant onschult te hebben : het moet wesen als dat gy teghen den Coopman den camp vechten sult / die u aenseyt dit verraet / ende in dien ghy dat niet doen en wilt / soo houde ick u voor schuldigh van dese saken. Den Keyser beval datmen den valschen Ridder wel bewaren soude / dat hy hem altoos tot zijnen wille hebben mochte / tot allen tijden alst zijnder Edelheydt believen soude / alsoo dede hy oock den Coopman die hy de Heeren dede bewaeren / ende beval hem eerlijcken te onderhouden / doen vergaderde den Keyser zijnen Raet / ende den dagh wort opgheleyt om den Camp te vechten.

Verdussen z.j., ed. Kuiper

Coopman hadde hooren spreekken / soo begoste de Keyser seer swaerlijcken te suchten ende seer deerlijcken te schreyen / segghende tot den Ridder : Ha ghy valsche ende onghetrouwe dienaer / ick en behoor u in gheene eere te houwen / want ick hebbe my altoos ghevoecht om u groot te maken / met allen mijnder macht / ende ghy loont my dit met verraet / want ghy my genomen hebt mijn eere / naem ende fame / in alle plaetsen : ende alsoo moet my God helpen hevet my niet altoos op mijn Hert gheleghen / dat ghy my noch eens verraden sout / maer eylacen de saecke daer ick altoos sorghe voor hebbe gehad / die is my nu opgekomen / ghy hebt gedaen dat ick ben gheworden de alderminste ende ongevalligste van alle Princen / ende beschaemt in alle Landen / ach ick behoore wel mijn leven te haten / want ick door verraet verlooren hebbe het aldermeeste dat ick opter aerden begerende was / ter quader uren soo hebbe ick uwen raet al te lichtelijcken gheloofd / want lichtelijcken ghelooven en verginck noyt man wel. O moghende Heer Keyser / seyde de valsche Ridder / ick en ben niet verstoort int ghene dat desen Coopman seyt / want ick van dese saken onnosel ende ontschuldigh ben / ende also wil ik my oock houden. Doen seyde de koopman : Ghy liecht daer aen ghy valsche Ridder door uwen hals / ghy moocht u daer af niet ontschuldigen van dit verraet / ende wilt ghe daer yet teghen segghen / ick wilt u doen lijden in eenen Kamp / daer voor ick mijn lijf sette in handen van sijne Majesteyt / ende ick salt u doen belijden binnen dese daghen / dat ghy dit verraedt schuldigh zijt / ende om dat te effectueren soo geve ik u hier mijn pant / ende denckt u te beschermen ghy valsche Ridder. Als den Keyser sach dat de Koopman sijnen pant neder **[B2ra]** gheworpen hadde / soo seyde hy totten valschen Ridder : Nu is den tijdt gecomen

dat de Justitie haren voortganck hebben
moet om tegens den Koopman te
vechten / oft de saecken te belijden. O
Mogende Heer Keyser / antwoorde den
valschen Ridder / ghy behoort te weten /
als dat my geenen Kamp toe behoort te
vechten teghen nedrige ende onedele
lieden als den Koopman is / want ick een
Ridder ben van edele geslachte ende
afkomste gheboren. By mijnder kroonen
/ seyde de Keyser / in deser saken en
behoort niemant eenighe onschult te
hebben / het moet wesen dat ghy tegen
den Koopman den Camp vechten sult /
die u aenseyt dit verraet : en indien ghy
dat niet doen en wilt / so houde ick u
voor schuldigh van dese saecken. Als de
valsche verrader dese woorden hoorde /
soo was hy seer bedroeft / want hy sagh
wel dat hy den Camp bestaen moste
teghens den Coopman / soo seyde hy
totten Keyser : Moghende Heer Keyser /
want het u alsoo belieft / soo sal ick mijn
Lijf avontueren om dese saken / ende
verantwoorden dat ick in deser saken
onnoosel ben / daerom so ist oock wel
reden / dat ick doe alle mijn macht / al
ist ieghen mijnen staet. Hy dacht dat hy
hem daer mede ontlasten soude met sijn
stout spreecken / maer sijn schoon
spreken en hielp hem niet / den Keyser
beval datmen den Ridder wel bewaren
soude / dat hy hem altoos tot sijnen wille
hebben mochte / tot allen tijden alst
sijner Edelheydt believen soude also dede
hy oock den Koopman / die hy den
Heeren dede bewaren / ende beval hem
eerlijcken te onderhouden. Doen
vergaderde den Keyser sijnen raet / en
den dagh wert opgeseyt om den kamp te
vechten / Godt is een rechtveerdigh
Rechter / want 't verraet van dier
natueren is dattet loont sijnen Heere ende
meester / als ghy hier horen sult.

Bouman 1657, ed. Kuiper

Bijlage 2: Bouman 1657 – Egmont 1770-1775 – Maillet 1489

[...] Valentyn rijdende nae Esclardijen is gekomen in een schoon Bosch dat groen ende geneugchlijck was / daar hy hoorde de stemme van een Vrouwe / deerlijck roepende / ende seyde tot Pacolet laet ons wat aanrijden / ick hoor de stemme van een vrouwe die seer deerlijcken roept / wy sullen groote Aelmissen doen / haer te ontsetten. Heer seyde Pacolet / laet de Vrouwe / ende en moeyt u met haer niet / ghy en weet niet wattet is / en oft sy dit doet by tooverije / daer u meer quaedt dan goet af komen mocht. Pacolet seyde Valentijn / gy spreeckt onwijselijck / ten is geen edel oft vroom Man van herten / die de Vrouwen niet en helpt in haer verdriet / alle edele herten behooren hun Lijf te avontueren om der vrouwern wille ende beschermen der Vrouwen eere. Doen staken zy haer peerden met sporen / ende zijn also gekomen daar zy de Vrouwe vonden / die een Sarazijn hiel. Heer Ridder laat staen u voorneemen seyde Valentijn / want ghy moet weten / dat de Vrouwe tot u niet ghesint en is / aldus so moet ghy de Vrouwe laten / oft ghy moet tegen my vechten. By Mahon seyde de Sarazijn / ick ben te vreden teghen u te strijden / om dat ghy my belet mijnen wille te doen / met dese woorden heeft hy de vrouwe gelaten ende is op zijn Peert geseten / dat daar by stont aen eenen Boom gebonden / en heeft hem bedeckt met sijnen Schilt ende de lancie inde hant genomen ende zijn also van malkander gereden en hebben d' een den anderen een teeken ghedaen van ontseggen. En Valentijn heeft zijn peert met sporen gesteecken / ende heeft den Sarazijn also getreft dat de Lancie ghegaen is door zijn Harnas int lijf / dat hy doot ter aerden viel : Als Valentijn den Sarazijn verwonnen had / so is hy by de Jonckvrouw gegaen / ende seyde : Schoone

[...] Valentyn Reizende na Esclardyen, is gekoomen in een Schoon Bos / dat groen en genoeglyk was / daar hy een Vrouw hoorende zugten / zeide tot Pacolet, Laet ons wat aan Ryden / wy zullen groote dienst doen haar te ontzetten. Heer / zeide Pacolet, laet de Vrouw en moeid u met **[L1rb]** haar niet / gy weet niet wat 'er is. Pacolet, zei Valentyn, gy spreekt onwyszelyk / 't is geen vroom Man die de Vrouwen niet en helpt. Doen staken zy haar Paarden met spooeren en zyn gekoomen daar zy de Vrouw vonden / die een Sarazyn Onteeren wilde. Heer Ridder / laat staan u voorneemen / zei Valentyn, want de Vrouw tot u niet gezint is. By Mahon, zeide de Sarazyn, ik wil teegen u Stryden / om dat gy myn belet myn Wil te doen: Met deeze woorden is hy op zyn Paard gezeeten / dat daar stond aan een Boom gebonden / heeft de Lancie in de Hand genoomen en zyn van malkander Gereeden / geevende malkander een teeken. Valentyn heeft 't Paard de spooeren gegeeven en den Sarazyn zoo getreft / dat de Lancie ging door 't Harnas in 't Lyf / dat hy Dood ter Aarden viel. Doen by de Jonck-Vrouw gaande / zeide / Vrouwe nu zyt gy verlost van uw Vyand / wilt zoo veel doen dat gy myn zegt hoe hy u in dit Bos gebragt heeft. Ach! Heer / zei de Vrouw / ik zal u de waarheid zeggen: Gister Avond **[L1va]** kwam hy Logeeren in myn Vaders Huis / die heeft hy Vermoord: doe heeft hy my genoomen en hier gebragt / om myn Eer te beneemen / 't welk gy beschut hebt / dies gy met myn doen meugt wat u belieft. Vrouw / zeide Valentyn, door my zal u Lighaam niet Onteert worden / trekt weederom in u Huis en denkt om wel te doen. Doe verliet Valentyn de Maaget en Reed na Esclardyen.

Egmont 1770-1775, ed. Kuiper & Prantl

Vrouwe nu zijt ghy verlost van uwen
 vyant / so bidde ick u int u belieft dat ghy
 my segghen wilt hoe hy u in dit Bosch
 ghebrocht heeft. Och lacen Heer seyde de
 Vrouwe / ik sal u de waerheyt **[J3rb]**
 seggen / gister avont quam hy logheren
 in mijn Vaders huys / om zijnen wille te
 bat met my te volbrengen / soo is hy
 gegaen in de kamer van mijn Vader /
 ende heeft hem aldaer valschelijck
 vermoort / doen heeft hy my genomen
 ende al hier gebracht / om mijn eer te
 benemen / dewelcke ghy beschut hebt
 door uwe vromicheyt / dies ghy met my
 doen meucht al wat u Edelheydt believen
 sal / want ghy my verworven hebt als een
 vroom Ridder. Schoon vrouwe seyde
 Valentijn door my en sal u Lichaem niet
 onteert worden / treckt wederom in u
 huys en denckt om wel te doen / ende u
 eer te bewaren. Doen verliet Valentijn de
 Maget / ende nam sijnen wech nae
 Esclardijen.

Bouman 1657, ed. Kuiper

[...] Et Valentin si cheuauche sur les champs ardent de paruenir a son intencion. Si auint tout ainsi que il arriua a l'entree d'ung boys qui moult estoit verd et plaisant Il oyt et entendit la voix d'une plaisante dame tresbelle et tresgracieuse laquelle vng sarrasin par force detenoit soubz vng arbre et oultre le couraige delle en vouloir faire son plaisir et voulente. Et **[M6rb]** quant Valentin loyt il dist a pacolet amy cheualchons fort et faiso^{ns} diligence Je ay oy vne femme en ce boys qui moult fort et haultement crye et maine piteux desconfort si ferons grant ausmoine de luy porter secours et ayde. Sire dist pacolet laissez la dame et a tant ne vous entremettez de son faite. Car vous ne scauez que cest paraenture que elle fait tout par faintise et couerture et vous en pourroit pl^ustost venir mal que bien et vous pourroit on dire que de leur debat vous n'avez que faire. pacolet dist Valentin vous parlez follement. car l'omme nest pas noble ne vaillant de couraige qui ne mainte^{nt} les dames ne confort ne leur donne quant elles sont en necessite. et si vous dy que tous nobles cueurs doiuent pour les dames leur corps aenturer et leur honneur garder de toute leur puissance. lors toucha des esperons et entra au bois si aperceult la dame que le sarrasin tenoit. Sire dist Valentin laissez vostre entreprinse. Car se la dame voulez a vostre gre auoir il conuient que contre mon corps le vostre vous esprouez vous pouez bien cognoistre que de vostre amour elle na cure si la vous conuient laisser ou a moy auoir guerre. Par mahon dist le payen de guerre ie le vous ottroye du tout a vostre voulente. Mais Je vous dy haultement et fay assauoir que tresmal vous estes icy venu et arriue quant pour moy empescher de mon plaisir parfaire

estes sur moy [M6va] arriue sans nulle cause auoir. A ces motz laissa la dame et monta sur son cheual qui estoit au pres de luy a vng arbre atachie de lescu se couurit et a la lance prinse puis sont lung lautre eslongnez. mais le cheualier Valentin vint de si grant couraige contre le sarrasin que parmy le corps le passa tout oultre Et tant que a la terre labatit mort. Et quant il leust conquis il ala vers la pucelle et luy dist Damoiselle vous estes a ceste heure de vostre ennemy vengee si vous prie que vous me veuillez dire comment et en quelle maniere celuy maudit homme en ce boys vous a peu amener. Helas sire ce dist elle la verite ie vous en diray sachez que hersoir au vespre en lostel de mon pere il sen vint logier et pour mieulx faire de mon corps a sa volente et me emmener a son plaisir. Ceste nuyt il est ale en lostel de mon pere et la faulceme^{nt} tue et murtry. puis ma icy amenee pour mon honneur tollir et oster vituperablement. de laquelle chose vostre proesse et vaillance mauez au iour duy garde^e et deffendue si pouez maintenant de mon corps faire et acomplir a vostre bon plaisir et volente. Car comme cheualier vailla^{nt} et hardy champion en danger de vostre vie mauez gaignee et conquise. Damoiselle dist le vaillant cheualier valentin par moy vostre gentil corps naura dommaige ne villenie. retournez en vostre maison et pensez de bien faire et vostre honneur garder. [M6vb] Lors Valentin laissa la pucelle et reprint son chemin vers esclardie.

Maillet 1489, Chapitre .XL., ed. Koopmans & Kuiper

Bijlage 3: Maillet 1489 – Bouman 1657:

[...] Apres les choses ainsi ditez lempereur *qui* fut avec les barons vng petit modere et refrigere de son ire enuoya *querir* bellissant sa *femme* et fut amenee par deuant luy : quant il la vit le cueur de dueil luy *trambla* de ce quil ne losa pas faire mourir pour doubte du roy PEPIN son frere. Par rudes parolles lui dist faulce et mauuaise *femme* par vous est mon honneur vituperee. Sy iure a dieu que se ne fust pour lamour de vostre frere et vaillant roy pepin ie vous feisse ardoir et [A8vb] brusler en feu. mais pour lamour de luy sera vostre vie prolongee pour le present. Si vous fais assaouir que de ceste heure ie vous bannys et expelle de mon pays et empire. vous *commandant* expressement *que* demain vous partez de la cite. car se plus vous y voy iamais naurez respit que mourir ne vous face. Et sy fais *commandement* a tous ceulx de mon pays *que* nul ne soit tant hardy de vous *compaigner* ne *conuoyer* : fors seulement vostre escuier blandimain. *que* de *france* amenastes avec vous. alez ou vous vouldres et a vostre auenture. Car iamais a mon coste ne a mon lit ne coucherez. Tantost apres le *commandement* de lempereur qui fut court et soudain sans seiourne dilation La royne bellissant et son escuier blandimain monterent a cheual et vuidèrent la ville. Si fut par la cite des seigneurs et des dames et de tout le menu peuple tant des grans comme des petis. fais pleurs cris et lamentations : en sy grant nombre *que* telle pitie ne fust veue oncques ne oye. Chascun courroit a la porte pour *commander* a dieu a la belle dame *qui* par le faulx archeuesque est piteuseme[ment] dechassee. Et au saillir de la cite fut le cry sy grant et si piteulx *que* cestoit pitie de loyr.

[...] De keyser sittende in zijn zale met zijn heeren ende zijn gramschap wat over zijnde, soo dede hy halen de schoone vrouwe Belesante, die daer ghebracht werdt. Ende soo haest als hy haer sach, soo wert zijn hert bevende, so ontsach hy haer ende den coning Pepijn haren broeder, dat hy haer niet misdoen en dorste. Maer hy sprack met onmanierlijcke quade woorden ende seyde: “Ghy quade onghetrouwe vrouwe, by u is mijn eere verlooren. Soo moet my Godt helpen: en waer ’t saecke dat ick niet en liet om den edelen coninck Pepijn u broeder, ick soude u levende doen verbranden! Maer om dien edelen conincks wille soo suldy op dit pas u lijf houden. Doch ick beveele ende belaste u op u lijf uyt alle mijne landen te vlieden ende morghen uyt de stadt. Ende indien ick u daer sie ofte vinde, soo sal [A4va] ick u van stonden aen doen sterven een quade schandelijcke doot. Soo doe ick oock allen denghenen weten die in mijnen Lande zijn, dat niemandt soo koen en zy die u gheleyde of gheselschap doen of houde op hun lijf te verliesen dan alleen Blandemijn, die ghy met u uyt Vranckrijck brocht. Gaet van stonden aen daer ’t u belieft, want ghy u leven mijn bedde niet meer verwermen en sult!”

De edel vrouwe soude haer gheerne verantwoordt hebben, maer de keyser en woude niet een woordt van haer booren. Desen raedt en quam uyt het herte van den keyser niet, maer door ’t beleydt des verraders.

Soe is van stonden aen door ’t gebod des keyzers de edele vrouwe ghescheyden van den keyser ende de ander beeren, oorlof nemende met groot suchten, kermen ende schreyen ende seyde: “Edele hooge vermogbenden keyser ende heere, ick en heb noyt ghedaen noch ghepeyst dat uwe hoogheyt of u eere te nae mach gaen. Adieu mijn heere, ick blijf u ghetrouw tot in mijn doot. Adieu mijn beeren,

Or sen va blandimain qui conduisoit et menoit bellissant la dame et ont prins le chemin pour tirer vers le pays de france. Et quant la dame fut hors des murs de la cite et *quelle* se vit aux champs pourement adornee et *comme* pource personne infame **[B1ra]** villainement dechassee Alors elle considere le lignage et sang royal dont elle estoit partie et yssue. La treshaute magnificence imperiale ou elle auoit este mise. Puis pensa la miserable et dolante fortune *que* sur elle estoit si soudainement tournee. Helas helas pour quoy tarde la mort *quelle* ne vient a moy pour ma vie abreger et mes angoisses et douleurs afin mettre. Las de malleure fus ie nee pour telle peine souffrir Et de sy hault estat cheoir en telle pourete. car de toutes les maleureuses ie suis la *non* pareille. Or sont toutes mes ioyes en tristesse muees. mes ris en pleurs changez. mes chans en souspirs conuertis. en lieu de robe de drap dor dont souloie estre paree. ie suis *comme* femme publique. de iniures et vituperez *commise* et adornee. Et pour pierres precieuses grosses de valeur inestimables de toutes pars me conuienent le demourant de ma pource vie dolante semer et courrir mes habis de grosses larmes et dueil *qui* mes iours et ma vie me feront finer. O vous pastourelles et bergieres des champs : consideres ma grant douleur et ploures *mon* dolant exil. Or pleust a dieu *que* ie fusse de aussi basse *condicion* et estat descendue *que* la *plus* pource du monde. Au moins ie nauroye nul regret de moy veoir en telle pourete Helas pourquoy me alume le soleil et pourquoy me soustient la terre. Car ie nay besoing *que* de la fontaine *dangerouse* de tristesse et mortelle misere. Pour donner a mes **[B1rb]** yeulx force et habondance de larmes. Car il nest pas en ma puissance humaine et corporelle de ma destresse langoureuse souffisamment plouurer. O

vrouwen ende jonckvrouwen. Dit scheyden valt my al te swaer. O lacen, oft ick van mijn kinderen verscheyden waer ende dan de aerde haer opende, soo soude ick mijn ziele geven ende offeren den almoghenden Godt ende mijn lichaem ter aerden om te verrotten.” De heeren ende vrouwen dese woorden boorende waren in seer grooter bangigheydt sonder alleen den keyser, die soo ontsteken was met gramschap / dat hy geen woorden en achte noch medelijden met haer en hadde.

Soo is dese edele keyserinne met haren dienaar Blandemijn opgheseten te paerde ende reet in de stadt. Als de edele vrouwe in de stadt gekomen was, soo rees daer een groot rumoer onder de gemeynte, soowel onder de kleyne als de groote, van des edelen vrouwens vertreck, ende schreyden. Jae, 't ghekrijt ende gheschrey was soo groot ende soo deerlijck dattet niet te schrijven en is, ende elck liep ter poorten om oorlof te nemen, soo wel de mans als de vrouwen, haer Godt bevelende, maer zy en dorsten haer niet verder gheleyden **[A4vb]** door 't ghebodt dan totter poorten van der stadt. Dese edele vrouwe die soo deerlijck verraden was van den vermaledijden ridder heeft haren wegh ghenomen nae Vranckrijck. Ende soo haest als zy uyt de stadt was ende quam op 't wilde velt armelijcken gegaen ende mistroostigh als een verschoven ende ghebannen vrouwe in schanden ende oneere verjaeght, soo bedacht zy de afkomste ende 't bloet daer zy afghekomen was ende haren hooghen staet daer zy in geweest was. Ende siende dat de fortuyne soo gheringe keerde seyde zy: “Eylacen, waerom beyt de doodt dus langhe dat se niet en komt om mijnen druck ten eynde te brenghen? Och, ter quader tijdt ben ick geboren om in aldusdanigen verdriet te komen, dat ick van alsoo grooten staet gevallen ben in aldusdanighen armoede,

faulce enuye et trahyson ie te doy bien du cueur mauldire. Car par toy ie suis au iour duy la plus dolente creature *qui* soit viuant sur la terre. Helas mon frere roy pepin *que* ferez vous de ceste dolente. Or vous vausist il mieulx *que* oncques sur terre ie neusse este enfantee. Ou *que* du ventre de ma mere ie eusse este en terre boutee En faisant ceste dure *complainte* la dame demoura pasmee sur le cheual : et a terre fust *tombee* Quant blandimain saprocha pour le soustenir. helas dist il madame prenez en *vous confort* et ne veuillez entrer en tel desespoir. Ayez ferme *fiance* en dieu Et *ainsy comme* vous estes innocente sachez *qu'il* vous confortera et vostre bon droit gardera. Adonc il auisa vne moult belle *fontaine* vers laquelle il mena sa dame et au plus pres la fist assoir pour vng peu reposer et reprendre courage. Sy vous laisseray a parler deulx et parleray de larcheuesque *qui* fut perseuerant en sa malice *dammable* et diabolique.

Ed. Koopmans & Kuiper i.s.n.

daervan ick [die] ongeluckichste vrouwe ben op deser aerden. Alle mijn daghen zijn nu gheset in suchten, kermen, klaghen ende in weenen, mijn lacchen [is] in schreyen verandert, mijn singhen met druck bereydt, mijn spreecken in swijgen geleyt. In de stede van mijn goude kleederen, fluweelen ende zijde lakenen, daer dit onghewallighe lichaem mede verciert plach te wesen, zijn verkeert in snoode lakens kleederen als een arme dienstmaecht, openbaer in armoede gheset. Voor mijn kostelijcke steenen die niet te taxeren en waren, daervoor moet ick nu gaen dolen in vreemde landen, in armoede ende verdriet, als een bedruckte vrouwe, bedecken mijne kleederen met groote tranen, opdat mijn leven ten eynde komen mach. O ghy schaepherders, aensiet mijn groot verdriet, daerin ick gheset ben in suchten, klaghen, weenen en[de] kermen. Och haddet Godt almachtigh belieft dat ick gheweest hadde van sulcken kleynen afkomst dat ick waer de armste vrouwe van alle die op der aerden levende zijn, opdat my niemant en kende in dese ellende ende armoede. Och lachen, waerom beschijnt my de sonne? Och, waerom en gaet de aerde niet op om my te verslinden, want in mijn leven niet en is dan schreyen, suchten en[de] kermen **[A5ra]** ende mijn ooghen en sullen niet wesen dan een fonteyn van drinckelijcken water. Och, dattet Godt belieft dat de aerde die my draeght haer opdede, ick soude mijn lijf de aerden gheven om te verrotten ende mijn ziele den almoghenden Heere; soo ware al mijn verdriet verwonnen. O valsche Fortuyne, ick behoor u wel van goeder herten te vermaledijden. Door u

soo ben ick nu verjaeght ende ben de alderbedroefste creature die opter aerden levende is. Och lacen mijn lief broeder coninck Pepijn, wat sult ghy dencken als ghy dese tijdinghe hooren sult? Och lacen, ghy sult wenschen dat ick niet ghebooren gheweest en hadde van mijns moeders lichaem op deser aerden!” Ende aldus beklaghende die schoone vrouwe haer verdriet, soo begonst zy te swijmen ende was byna van den paerde ghevallen.

Als Blandemijn dit ghewaer werdt, soo tradt hy aen om de edele vrouwe op te houden ende seyde haer: “O mijn lieve vrouwe, neemt in u herte pacientie ende vertroost u ende stelt u hert in Godt, ende Hy sal u vertroosten alsoo waerachtigh als ghy [in] dese saken ontschuldich zijt.” Ende dit segghende soo sach Blandemijn een schoone fonteyne ende brocht de edel vrouwe Belesante aldaer om te rusten ende om haer hert te beter tevreden te stellen. Nu soo wil ick hier laten te sprecken van de edele vrouwe ende sprecken van den verrader, die oock verhert was in sijn vermaledijde boosheydt.

Ed. Kuiper i.s.n.